

Słowa kluczowe: Eklezjastes; egzegeza patrystyczna; komentarze biblijne; bibliografia patrystyczna

Keywords: Ecclesiastes; Patristic Exegesis; Biblical Commentaries; Patristic Bibliography

Ks. Marek Starowieyski

Ks. Marek Starowieyski

KSIEGA EKLEZJASTESA W STAROŻYTNOŚCI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ^X

I

Księga Eklezjastesa nie należała do najbardziej poczytnych ksiąg Pisma świętego w starożytności chrześcijańskiej. Cytowano ją stosunkowo rzadko, co można stwierdzić na podstawie czterech pierwszych tomów *Biblia Patristica*¹: nie była też zbyt często komentowana przez pisarzy kościelnych, i jak się wydaje, była rzadko używana w liturgii, gdyż niemalże brak do niej homilii. Z drugiej jednak strony, pierwsze cytaty z niej znajdujemy już w początkach wieku II, a komentarze do niej należą do najstarszych komentarzy chrześcijańskich do ksiąg Pisma św.; *Eklogi* Melitona z Sardes i *Hypotyposeis* Klemensa Aleksandryjskiego wskazują na zainteresowanie się nią na przełomie II i III w². Powodów zaś tego zainteresowania było kilka.

Tematyka egzystencjalna i uniwersalna tej księgi znajdowała większy oddźwięk w społeczeństwie hellenistycznym niż mogły znaleźć inne, bardziej przepojone duchem hebrajskim, księgi Starego Testamentu. Jak zobaczymy, większość komentarzy do tej księgi pochodziła ze środowiska aleksandryjskiego i antiocheńskiego, w których obok siebie rozwijały się kultura pogańska, żydowska i chrześcijańska. Zarazy, najazdy barbarzyńców, kryzys ekonomiczny, społeczny

X Praca ta mogła powstać dzięki pomocy p. Giancarlo Isnardi z Moncalieri (Torino), dzięki któremu otrzymałem fotokopie prac niedostępnych w Polsce. W tym miejscu składam mu za to wyrazy wdzięczności.]

1 *Biblia Patristica*, Paris 1975-1985, I 210, II 208-210, III 213-214, IV 195, Supplément (Filon) 90.

2 Por. przypisy 15, 17, 24 i 25.

i moralny - oto klimat owej „Age of Anxiety”, któremu dobrze odpowiadały pełne pesymizmu słowa Mędrca „*Vanitas vanitatum et omnia vanitas*”³. Dla chrześcijan miała ta księga jeszcze inny wydzźwięk tak w epoce męczenników⁴, jak i później w okresie intensywnego rozwoju życia ascetyczno-monastycznego⁵.

W środowiskach chrześcijańskim i żydowskim księga ta cieszyła się szczególnym powodzeniem, ze względu na przypisywane jej autorstwo króla Salomona. Wedle opowieści żydowskiej, do której nawiązuje również św. Hieronim, Salomon miał ją napisać pod koniec życia, gdy zrzekł się królestwa i oddawał się pokucie⁶. Miał on ponadto napisać dwie inne księgi Starego Testamentu: *Księgę Przysłów* i *Pieśń nad Pieśniami*. W środowisku chrześcijańskim - już w pierwszej połowie III w. dwaj wybitni pisarze dali teologiczne wyjaśnienie tej triady ksiąg: Hipolit Rzymski (+235) i Orygenes (+254). Hipolit podkreślając działanie Ducha Świętego stwierdzał ich trynitarną strukturę: *Księga Przysłów* związana jest z Ojcem (Mądrość), *Księga Eklezjastesa* - z Synem i jego przyjściem na świat, a *Pieśń nad Pieśniami* - z Duchem Świętym i radością pocieszenia⁷. Orygenes natomiast

3 Ekl 1,2.

4 W aktach męczenników Eklezjastes cytowany jest tylko raz, por. H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972, 218 (Męczeństwo Montanusa i Luciusa 7); w *Zachęcie do męczeństwa* Orygenes też jest cytowany tylko raz (22).

5 Podobnie ma się rzecz w literaturze monastycznej. W apoftegmaty jest cytowany 4 razy, por. L. Regnault, *Les sentences des Pères du désert. Troisième recueil et tables*, Solesmes 1976, 312. Z reguł zakonnych jest cytowany dwa razy *Regule Ferreola* (3,9 i 24,5-6) a *Regula Pawła i Stefana* nawiązuje doń raz (14,9), por. V. Desprez, *Règles monastiques d'Occident IVe-VIe siècles*, Bellefontaine 1980; w literaturze pachomiańskiej jest cytowany około 30 razy, por. *Pachomian Koinonia*, éd. A. Veilleux, III, Kalamazoo 1982, 255-256. W Egipcie znaleziono koptyjskie fragmenty komentarza Grzegorza z Nyssy do Eklezjastesa (por. nr 14), a w środowiskach monastycznych powstawały komentarze do tej księgi, jak Ewagriusza Pontyjskiego (por. nr 16) czy Nila z Ancyry (por. nr 22).

6 Por. *In Ecclesiasten* 1,12, CCL 72, 258: „Aiunt Hebraei hunc librum Salomonis esse, poenitentiam agentis, quod in sapientia divitiisque confisus, per mulieres offenderit Deum”; C.D. Ginsburg, *Coheloth*, London 1861, 27-99; S. Schiffer, *Das Buch Kohelet nach der Auffassung der Weisen des Talmud und Midrasch und der jüdischer Erklärer des Mittelalters*, Leipzig 1884.

7 Por. *Interpretatio Cantici Canticorum* I 1-5, CSCO 264, 23: “Sapientiam habebat Salomon, non quidem ipse sapientia erat; gratiam invenit a Deo, non autem ipsemet gratia erat; filius erat Davidis, non autem ipsemet Christus erat. 2. Ei gratificatum est a Deo tres libros edicere in mundo, in - quibus tribus libris potentiam quamdam demonstrat Spiritus sancti ductu; quia magisteria gratiae (est) acquisitum verbum, et sapientia cum eo habitante, non expers a Deo fiebat. 3. Tres quasdam divisiones ei adiudicat, quia tres hi libri per-voluntatem Spiritus Sancti et beati oris (eius) a Spiritu Sancto edicti sunt, quia Spiritus sanctus est qui elogebatur Trinitatem, ut gratia Patris et Filii et Spiritus Sancti ediceretur. 4. Quia praevis cum-sapientia eloquitur Proverbia, per quae admirabilis et inapparens gratia Patris edicatur; et Ecelesiastes e libris (in) quo obtenebrata, per-verba (illius quae est) ab eo scientiae, nobis ostendit (scilicet) quia Filius erat; tertio una Spiritus Sancti quiddam componit, in - cuius laudatione Spiritus Sanctus docebat multos. 5. Nunc tres hi unitatis libri facti sunt; tertius autem erat persigillationem Spiritus Sancti; quia primo Patrem admirabilem (esse) et opulentiam a sapientia (esse) (est) edictum: (secundo libro) terram congregationem tenebrarum per Filium cognosci et tenebras intelligi mundo (est) edictum; tertius laudatio ad-laetificationem Spiritus Sancti et ad-exultationem consolationis, et cognitio Dei apparens facta multis”. Tekst podany jest przekładem łacińskim tekstu gruzińskiego; w tym bowiem przekładzie zachował się komentarz Hipolita.

uważał, że te trzy księgi obejmują całą „*humana doctrina*”: *Księga Przysłów* podaje etykę, *Eklezjastesa* - wiedzę „naturalną”, a *Pieśń nad Pieśniami* zawiera w sobie mistykę⁸. Stąd też ta trójca ksiąg opisuje postęp duszy: pierwsza jest księgą dla ludzi początkujących duchowo (parvuli), druga - dla ludzi postępujących i dojrzałych (proficientes, viri maturae aetatis), trzecia - dla doskonałych (perfecti, viri consummati)⁹. Nie wiemy, czy jest to pogląd oryginalny Orygenesusa, czy też przejął go z teologii żydowsko-hellenistycznej; raczej jednak należałoby przyjąć autorstwo mistrza aleksandryjskiego. Ogromny autorytet, jakim cieszył się król Salomon w świecie żydowskim powiększył się jeszcze, gdy chrześcijanie, stosując metodę alegoryczną do tej księgi uznali Salomona-Eklezjastesa za typ Chrystusa¹⁰.

Ale księga budziła również sprzeciw i to zarówno w środowisku żydowskim, jak i chrześcijańskim ze względu na niektóre jej fragmenty, które można by nazwać epikurejskimi i hedonistycznymi, co doprowadziło do zakwestionowania jej kanoniczności. W II w. przed Chrystusem zwolennicy Hillela twierdzili, że brudzi ona ręce, a więc jest księgą świętą, natomiast zwolennicy Szamaja twierdzili, że nie brudzi ona rąk, a więc nie jest księgą świętą. Prawdopodobnie w kręgach Qumran była ona uważana za kanoniczną, ponieważ znaleziono tam fragmenty księgi Eklezjastesa. Ale jeszcze w II w. po Chr. w „Tasefta” znajdujemy stwierdzenie, że nie brudzi ona rąk, bo stanowi mądrość Salomona, a więc wielkiego i roztropnego króla, ale nie mądrość natchnioną. Przełożono ją na język grecki i weszła w skład *Septuaginty*, dzięki czemu stała się dostępna dla świata hellenistycznego. Filon cytuje ją rzadko, ale synod w Jamnia (ok. 100 r. po Chr.) uznaje ją za kanoniczną. Jednak jeszcze w II w. znajdujemy rabinów odrzucających jej kanoniczność¹¹.

8 Por. *In Canticum Canticorum commentarius*. Prologus, PG 13, 74 AB: “Salomon ergo tres istas, quas supra diximus generales esse disciplinas, id est moralem, naturalem et inspectivam, distinguere ab invicem ac secernere volens, tribus eas libellis edidit, suo quoque ordine singulis consequenter aptatis. Primo ergo in Proverbiis moralem docuit locum, succinctis, ut decuit, brevisque sententiis vitae instituta componens. Secundam vero quae naturalis appellatur, comprehendit in Ecclesiaste: in quo multa de rebus naturalibus disserens, et inania ac vana ab utilibus necessariisque secernens, reliquendam vanitatem monet, et utilia rectaque sectanda. Inspectivum quoque locum in hoc libello tradidit, qui habetur in manibus, id est in Cantico canticorum, in quo amorem coelestium divinorumque desiderium incutit animae sub specie sponsae ac sponsi, charitatis et amoris viis perveniendum docens ad consortium Dei”. Tekst grecki zaginął, mamy tylko powyższy przekład Rufina.

9 Por. Hieronymus, *In Ecclesiasten* I 1, CCL 72, 250-252.

10 Już Dionizy Aleksandryjski zwracał uwagę, że zwrot „Filius David”, który sobie nadaje Eklezjastes (1,1), jest również tytułem Chrystusa (Mt 1,1), por. Procopii Gazaeni, *In Ecclesiasten* I 1, CCG 4,7; Hieronymus, *In Ecclesiasten* I 1, CCL 72, 251: „Secundum intellegentiam spiritalem, pacificus et dilectus Dei Patris et Ecclesiastes noster est Christus”.

11 Por. M. Filipiak, *Księga Koheleta*, Poznań 1980, 26-28; VV.AA., *Le canon de l'Ancien Testament sa formulation et son histoire*, Genève 1984, 15-18, 21, 28n., 51; o Septuagincie: G. Dorival - M. Hari - O. Munnich, *La Bible grecque des Septantes*, Paris 1988. Cytaty Filona - por. przyp. 1.

Chrześcijanie, idąc za tradycją żydowską *Septuaginty*, przyjęli kanoniczność księgi Eklezjastesa. Wprawdzie nie znajdujemy cytatów z niej w Nowym Testamencie, a przynajmniej ich obecność jest dość problematyczna¹², to jednak znajdujemy je już u pisarzy z II wieku: u Hermasa (ok. 130 r.)¹³, u Justyna (+167)¹⁴, u Klemensa Aleksandryjskiego (+ok. 212)¹⁵, u Tertuliana (+ok. 220)¹⁶. Figuruje ona również na liście ksiąg Starego Testamentu przygotowanej przez Melitona z Sardes (koniec II w.), który zrobił z nich, a więc i z *Księgi Eklezjastesa*, ἐκλογαί¹⁷.

Mimo że chrześcijanie przyjęli kanoniczność tej księgi i podkreślali jej kanoniczność, jak to czynili Hipolit¹⁸ i Euzebiusz z Cezarei (+339)¹⁹, to jednak spory wokół niej odżyły w IV i V w., szczególnie w kręgu szkoły antiocheńskiej, która kładła wielki nacisk na „*veritas hebraica*”. Spór wybuchł w początku IV w., kiedy to Marcelli z Ancyry (+ok. 374) zaczął utożsamiać natchnienie księgi Pisma św. z prorocstwem, stąd też uznał Salomona za proroka, a trzy księgi salomonowe (*Przysłów, Eklezjastesa i Pieśni nad Pieśniami*) za księgi prorockie, czemu dobitnie przeciwstawiał się Euzebiusz z Cezarei w swym *Contra Marcellum*: księgi te nie są prorockimi. Salomon bowiem nie był prorokiem i nie odznaczał się prorocstwem, otrzymał jednak dar mądrości, był najmądrzejszy i był obdarzony Duchem Świętym. Księgi te są tylko natchnione i kanoniczne²⁰. Echo tych dyskusji znajdziemy jeszcze w IX wieku u egzegety syryjskiego Iśodada z Merw²¹.

Przedłużenie tego sporu znajdujemy w stwierdzeniach szkoły antiocheń-

12 Por. M. Filipiak, dz. cyt. 28; Leanza 5-7.

13 Por. *Pastor*. Mandatum 7,1, GCS 48,15, 33,18 (Ekl 12,13).

14 *Dialogus* 6,1, Madrid 1979, 313 (Ekl 12,7).

15 Por. *Stromateis* I 13, 90,2, GCS 51, 385, 18 (Ekl 1,2); I 12, 58,1, ibidem 37, 3-6 (Ekl 1,16-, 18); I 12, 58,3, ibidem 8-9 (Ekl 7,12).

16 Por. *Adversus Marcionem* V 4, 15, CCL 1, 675 (Ekl 3,17); *De virginibus velandis* 1,5, CCL 2, 1210 (Ekl 3,17); *De monogamia* 3,8, CCL 2, 1232 (Ekl 3,17); *Apologeticus* 28,3, CCL 1, 140 (Ekl 9,4).

17 Por. Eusebius, HE IV 26, 14, SCh 31, 211, POK 3, 187-188: „Otóż byłem na Wschodzie i dostałem się do miejsca, gdzie się to wszystko głosiło i działało; tam poznałem dokładnie księgi Starego Testamentu, a ich zestawienie Tobie posyłam. Oto ich tytuły: Mojżesza ksiąg pięcioro: Genesis, Exodus, Numeri, Leviticus, Deuteronomium; Jezus Nawego, Sędziowie, Rut, cztery Księgi Królewskie, dwie księgi Paralipomenów, Psalmi Dawidowe, Przysłowia Salomonowe albo księgi Mądrości, Eklezjastes, Pieśń nad Pieśniami, Job, Księgi prorocze, Izajasza, Jeremiasza, Dwunastu Proroków w jednej księdze, Daniel, Ezechiel, Ezdrasz. Z tych ksiąg sporządziłem wypisy (ἐκλογαί), które na sześć ksiąg podzieliłem”.

18 Por. przypis 7.

19 Por. przypis następnny.

20 *Contra Marcellum*. Prologus, PG 24, 741nn. Dodajmy, że Euzebiusz wielokrotnie cytuje Eklezjastesa: np. *Praeparatio evangelica* XI 6, SCh 292, 96n; *Ecclogae propheticae* 3,4-5, PG 22, 1125-1129; por. *Biblia Patristica* IV 195.

21 Por. *Commentaire d'Iśodad de Merv sur l'Ancient Testament*, CSCO 230, s. VIIIn, 200n; por. Bibliografia nr 39.

skiej, sformułowanych przez Teodora z Mopsuestii (+428), który był autorem komentarza do tej księgi. Jego poglądy do dziś są przedmiotem sporów²². Uznał on wprawdzie za niekanoniczne niektóre księgi Pisma św., ale nie dotyczy to *Księgi Eklezjastesa*, choć może to sugerować cytat łaciński zawarty w aktach Soboru Konstantynopolitańskiego II (553), łączący nasz problem z uznaną przez niego za niekanoniczną księgą Hioba. Tekst mówiący o *Księdze Eklezjastesa* jest krótki, przełożony na łacinę i wyrwany z kontekstu tak, że nie możemy stwierdzić, czy zwroty „pro doctrina hominum”, „ex sua persona” wyrażają myśl, że *Księga Eklezjastesa* była mniej natchniona lub napisana tylko ludzką mądrością. Wydaje się być słuszne zdanie z E. Ammana, który przypuszcza, że Teodor różnym księgom Pisma św. przyznawał różne, im właściwe, natchnienie²³. Poglądy Teodora zostały potępione na Soborze Konstantynopolitańskim II w 553 roku.

Ten problem kanoniczności czy niekanoniczności *Księgi Eklezjastesa* był spowodowany istnieniem wspomnianych fragmentów w tej księdze, które budziły wyraźne zgorzienie w niektórych kręgach żydowskich i chrześcijańskich, co potwierdza Filastriusz z Brescii (IV w.)²⁴. Powstała więc konieczność ich wyjaśnienia, i to był, jak się zdaje, jeden z najważniejszych powodów powstania komentarzy do tej księgi, szczególnie w środowisku aleksandryjskim, obok oczywiście, chęci zrozumienia tej księgi, jako należącej do Pisma św.

II

Słowo komentarz rozumiem w sensie szerokim, a więc jako próbę wyjaśnienia danej księgi Pisma św. w różnoraki sposób, czyli przez właściwe komentarze, homilie, glossy, scholia, kateny, komentarze kateniczne, wypisy, eklogi itd.

22 Na temat egzegezy Teodora posiadamy liczne prace, z których najważniejsze por.: H. Kihn, *Theodor von Mopsuestia und Junilius Africanus als Exegeten*, Freiburg 1880; L. Pirot, *L'oeuvre exégétique de Theodore de Mopsueste*, Roma 1913; J.M. Vosté, *L'oeuvre exégétique de Theodore de Mopsueste au IIe concile de Constantinople*, „Revue Biblique” 38(1929) 282-295; tenże, *De versione Syriaca operum Theodori Mopsuesteni*, OCP 8(1942) 477-481; R. Devreesse, *Essai sur Théodore de Mopsueste*, Roma 1948; E. Amman, DThC XV 1, 245-248; R.A. Greer, *Theodor of Mopsuestia. Exegete and Theologian*, London 1981; J. Beumer, *L'inspiration de la Sainte Ecriture*, Paris 1972, 31n. Por. także niżej Bibliografia nr 19.

23 *Concilium universale Constantinopolitanum* (a. 553), ed. J. Straub, I, Berlin 1971, 66, Collatio IV 63, Mansi IX 223 = Theodori Mopsuesteni, *In lob*, PG 66,697: „His quae pro doctrina hominum scripta sunt, et Salomonis libri connumerandi sunt, id est Proverbia et Ecclesiastica, quae ipse ex sua persona ad aliorum utilitate composuit, cum propheticae quidem gratiam non accepisset, prudentiae vero gratiam quae evidenter altera est praeter illam, secundum beati Pauli vocem (1 Cor 12, 8-10)”. Wedle W. Strothmanna (*Das syrische Fragment ...* s. XVIII, Bibliografia nr 19) w *Komentarzu do Eklezjastesa* Teodora z Mopsuestii znajdziemy potwierdzenie tego stwierdzenia.

24 Por. *Diversarum hereseon liber* 134, CCL 9, 298-299 = PL 12,1265-1267.

Najstarsze komentarze do *Księgi Eklezjastesa* są bardzo trudne do określenia i uchwycenia. *Eklogi* Melitona się nie zachowały, nie wiemy więc, czy były to glossy, scholia czy wypisy²⁵. *Hypotyposeis* Klemensa stanowiły krótkie streszczenia ksiąg Pisma św. Według T. Zahna *Księga Eklezjastesa* była komentowana w jednej z trzech pierwszych ksiąg utworu. Nie zachował się jednak żaden fragment dotyczący Eklezjastesa²⁶. Obydwa komentarze są dobrze potwierdzone: fragment listu do Onezyma, w którym Meliton opowiada o swoich poszukiwaniach dotyczących kanonu ksiąg Starego Testamentu, przytacza Euzebiusz z Cezarei w swojej *Historii kościelnej*, natomiast o *Hypotyposeis* mówi Focjusz w *Bibliotece*; zajmuje się jednak raczej stroną dogmatyczną niż literacką utworu. Te dwa pierwsze komentarze bywają zazwyczaj pomijane w pracach dotyczących komentarzy patrystycznych księgi Eklezjastesa.

Inne komentarze znamy bądź tylko z tytułów, bądź też z fragmentów zazwyczaj cierpliwie wyluskanych z katen egzegetycznych przez ekipę uczonych z Messyny. Zachowało się zaledwie kilka fragmentów z komentarza do Księgi Eklezjastesa Hipolita Rzymskiego (+235), który również zajmował się systematyzacją tekstów salomonowych²⁷. Decydującą rolę w dziejach egzegezy tej księgi odegrały wyjaśnienia alegoryczne tej księgi przez Orygenesa (+256). W swym *Komentarzu do Pieśni nad Pieśniami* ustalił wspomnianą już klasyfikację ksiąg salomonowych, która była powtarzana następnie niemalże we wszystkich komentarzach aż do późnego średniowiecza²⁸. Według św. Hieronima napisał on ponadto komentarz w scholiach do Eklezjastesa oraz 8 homilii do tej księgi; zachowały się z nich jednak tylko fragmenty²⁹. Mimo szczupłości fragmentów można stwierdzić - jak to wykazał S. Leanza - że egzegeza alegoryczna Orygenesa odegrała decydującą rolę bezpośrednio na Wschodzie, a na Zachodzie poprzez komentarz

25 Por. Bibliografia nr 1 i przypis 17.

26 Por. Photius, *Bibliotheca* cod. 109, tłum. O. Jurewicz. (*Biblioteka*, I, Warszawa 1986, 183-184): „Przeczytaliśmy trzy tomy dzieł Klemensa, kapłana Aleksandrii, z których pierwszy otrzymał tytuł *Szkice* (ὀποροπόσεις), drugi - *Kobierzec*, trzeci - *Wychowawca*. Szkice omawiają pewne słowa ze Starego Testamentu, które autor zaopatruje w krótki komentarz i poddaje sumarycznej interpretacji... Główny cel pracy - to rodzaj komentarzy do *Księgi Rodzaju*, *Księgi Wyjścia*, *Psalmów*, *Listów św. Pawła*, *Listów katolickich* i do *Księgi Eklezjastesa*”. Sąd Focjusza o *Szkicach* jest zdecydowanie negatywny. Umieszczenie Eklezjastesa po księgach Nowego Testamentu jest dziwne i niezrozumiałe. Por. A. Harnack, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius* I 1, Leipzig 1958, 303-308.

27 Por. Hieronymus, *De viribus illustribus* 61, ed. A. Ceresa Gastaldo, Firenze 1988, 161-163 = PL 23. 672-673: “Hippolytus ... scripsit nonnullos in scripturas commentarios, e quibus haec repperi...de Ecclesiaste”; zob. Bibliografia nr 3.

28 Por. przypis 8 i Leanza passim.

29 Por. Hieronymus, *Epistula* 33, 4, CSEL 54, 256-257: „... in Ecclesiasten excerpta ... in Ecclesiasten omeliae VIII”; zob. Bibliografia nr 4.

św. Hieronima (+419), który dużo zaczerpnął od Orygenes³⁰. Z komentarza trzeciego z pisarzy aleksandryjskich - Dionizego Aleksandryjskiego (+264), zachowały się tylko fragmenty, ale przygotowana do druku przez A. Labate *Catena Haunien-sis* składająca się z fragmentów komentarza Dionizego, pozwoli nie tylko lepiej poznać ten komentarz, ale, być może, pozwoli również na próbę jego rekonstrukcji³¹.

Pierwszy kompletnie zachowany komentarz pochodzi również z kręgu aleksandryjskich - jest nim metafraza *Księgi Eklezjastesa* ucznia Orygenes - Grzegorza Cudotwórcy (+ok. 270), ale jest to raczej parafraza księgi, niż komentarz do niej³². Św. Hieronim podaje wiadomości o komentarzu do Eklezjastesa autorstwa Wiktoryna z Poetavium (+304), który pozostawał również pod wpływem szkoły aleksandryjskiej. Jest to pierwszy komentarz łaciński do tej księgi, niestety zachował się z niego tylko fragment przechowany u św. Hieronima³³.

Od św. Hieronima dowiadujemy się również o komentarzu w 17 księgach pióra Akacjusza z Cezarei (+366) - byłby to najobszerniejszy komentarz do tej księgi³⁴. Wedle tegoż autora, komentarz do Eklezjastesa napisał również Apolinary z Laodycei (+390), którego wykładów Hieronim słuchał w Antiochii; jego jednak opinia o tym komentarzu jest negatywna³⁵.

Komentarz Apolinarego otwiera serię komentarzy antiocheńskich. Można przypuszczać, że również Akacjusz komentował tę księgę w duchu antiocheńskim, choć w Cezarei istniały zawsze silne wpływy Orygenes. W duchu antiocheńskim, a więc w sensie literalnym, wyjaśniał tę księgę Diodor z Tarsu (+393)³⁶,

30 Por. Leanza *passim*.

31 Por. Hieronymus, *De viris* 69, dz. cyt., 172 i 177 = PL 23, 677-681: „Dionysius Alexandriae urbis episcopus ... ad Basilidem quoque multae epistolae, in quarum una asserit se etiam in Ecclesiasten coepisse scribere commentarios” = Eusebius, HE VII 26,3, SCh 41, 211; zob. Bibliografia nr 5.

32 Por. Hieronymus, *De viris* 65, dz. cyt., 168-170 = PL 23, 675-677: „[Gregorius] scripsit Μετάφρασιν Ecclesiastis brevem quidam, sed valde utilem”; Hieronymus, *In Ecclesiasten* IV 13/16, CCL 72, 269: „Vir sanctus Gregorius Ponti episcopus, Origenis auditor in Metaphrasi Ecclesiastis ita hunc locum intellexit...”; zob. Bibliografia nr 6.

33 Por. Hieronymus, *De viris* 74, dz. cyt. 180 = PL 23, 683: „Victorinus, Petabionensis episcopus, non aequae Latine ut Graece noverat, unde opera eius grandia sensibus viliora videntur compositione verborum. Sunt autem haec ... in Ecclesiasten ...”; tenże, *In Ecclesiasten* IV 13/17, 218-219, 290: „Origenes et Victorinus non multum inter se diversa senserunt”; zob. Bibliografia nr 7.

34 Por. Hieronymus, *De viris* 98, dz. cyt. 202 = PL 23, 699A: “Acacius ... Caesariensis ecclesiae in Palaestina episcopus, elaboravit In Ecclesiasten decem et septem volumina”; zob. Bibliografia nr 8.

35 Por. Hieronymus, *In Ecclesiasten* IV 13/16, 208-209, CCL 72, 289: “Laodicensis interpretes magnas brevi sermone exprimere contendens, more sibi solito etiam hic locutus est ...”; tamże, XII 5, 243-245, CCL 72, 356: “Cuius interpretationem Laodicensis secutus, nec Iudaeis potest placere, nec Christianis; dum et ab Hebraeis procul est et sequi Septuaginata interpretes dedignatur”; zob. Bibliografia nr 11.

36 Por. *Notitia altera*, PG 33, 15530: “Διοδόρος ... ἔγραψεν ... εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν”; zob. Bibliografia nr 13.

z którym, być może, polemizuje Grzegorz z Nyssy (+394)³⁷ oraz wspomniany już wyżej Teodor z Mopsuestii (+428).

Teodor miał go napisać na prośbę Porfiriusza, jak twierdzi Ebedjezus lub na prośbę Martorii wedle Kroniki z Seert³⁸. Z tego komentarza zachował się prawdopodobnie fragment grecki w komentarzu Teodora do księgi proroka Micheasza³⁹ oraz wspomniany już fragment łaciński. H. van Soden na początku XX w. odkrył przekład syryjski tego komentarza w Damaszku, zawarty w rękopisie pochodzącym prawdopodobnie z VI/VII wieku. Zawiera on komentarz do Ekl. 7,26. Tekst syryjski tego komentarza (bez przekładu) wydał w 1988 r. W. Strothmann⁴⁰. Wiemy, że powstał on po połowie V w., ponieważ nie został spalony przez Rabbulę w początku tego wieku, jako że nie istniał jeszcze w języku syryjskim⁴¹. Wedle wydawcy, komentarz ten wywarł decydujący wpływ na powstanie innych syryjskich komentarzy do Koheleeta, tak ortodoksyjnych jak i nestoriańskich⁴².

Jedynym zachowanym komentarzem szkoły antiocheńskiej jest związany komentarz niesłusznie przypisywany Janowi Chryzostomowi (+407), w którym tekst księgi jest objaśniany typowo literalnie⁴³. Z kręgu tej szkoły pochodzi homilia na Eklezjastesa 1,2 przypisywana św. Efremerowi (+373)⁴⁴, ale po pierwsze nie wiemy, czy jest to homilia autorstwa św. Efrema - są nawet co do tego poważne wątpliwości, po drugie nie jesteśmy pewni, czy jest to pojedyncza homilia, czy też fragment komentarza. Niewiele potrafimy również powiedzieć o komentarzu Nila z Ancyry (IV/V w.), zachowanym w nielicznych fragmentach, który zajmował się tą księgą również w swoich listach⁴⁵. Dodajmy, że napisanie komentarza do Eklezjastesa przypisywano niesłusznie także Eustacjuszowi z Sebasty i św. Bazylemu⁴⁶.

W IV w. pojawiają się komentarze również w środowisku aleksandryjskim. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy św. Atanazy (+373) napisał jeden komentarz do *Pieśni nad Pieśniami* i *Eklezjastesa*, czy też dwa różne komentarze

37 Por. Gregorii Nysseni *Opera*, V, Leiden 1986, 390; zob. Bibliografia nr 14.

38 Por. Bibliografia nr 19; R. Devreesse, dz. cyt., 34.

39 Por. *Commentarius in Michaeam* 3, PG 66, 360A (Ekl 11,2).

40 Por. Bibliografia 19.

41 Por. Barhadbšabba Abbaya, *Cause de la fondation des écoles*, PO 4, 381.

42 Por. Strothmann 216nn.

43 Por. Pseudo-Chryzostomi, *In Ecclesiasten*, CCG 4, 67-97; zob. Bibliografia nr 21.

44 T.J. Lamy przypuszcza, że Efremer nigdy nie napisał komentarza do księgi Eklezjastesa, choć cytuje ją często komentując np. *Księgę Przysłów*, „Revue Biblique” 2(1893) 9; por. Bibliografia nr 9.

45 Por. Bibliografia nr 22.

46 Por. Leanza 27-29.

do tych dwóch ksiąg, bo dane Focjusza, który nas o tym informuje w *Bibliotece*, są tutaj niejasne: z tego jednak komentarza nie mamy nawet fragmentu⁴⁷. Dzięki odkryciu papirusów z Tura otrzymaliśmy alegoryczny komentarz Dydyma Ślepego (+397)⁴⁸. Ze środowiska monastycznego Egiptu pochodzi zachowany fragmentarycznie komentarz Ewagriusza Pontyjskiego (+399); być może światło na ten komentarz rzuci wydanie jego parafrazy zachowanej w języku arabskim, o której wspomina Géhin⁴⁹. Na zainteresowanie *Księgą Eklezjastesą* w tym środowisku wskazują fragmenty koptyjskie komentarza Grzegorza z Nyssy (+394), zachowane pod imieniem Szenuty z Atripe; komentarz ten w 8 homiliach, komentujący Eklezjastesę 1 - 3,13 włącznie, powstał w środowisku małaazjatyckim, ale jest powiązany z metodą egzegetyczną Orygenesesa. Są to homilie wygłoszone w czasie Wielkiego Postu 381 roku, a następnie spisane⁵⁰.

Niewiele potrafimy powiedzieć o komentarzu Grzegorza z Elwiry (IV w.)⁵¹, nie wiemy bowiem, czy fragment przekazany jest częścią komentarza, czy też luźnym fragmentem. O ile Grzegorz komentował istotnie tę księgę, to czynił to w duchu Orygenesesa.

Komentarz św. Hieronima (+419) jest drugim, po dziele Wiktoryna z Poetavium, komentarzem łacińskim⁵², a zarazem pierwszym komentarzem św. Hieronima do księgi Starego Testamentu; powstał on w 389 roku. Św. Hieronim korzystał obficie z wyników egzegezy aleksandryjskiej (w szczególności z Orygenesesa, a także z Dionizego i Dydyma), antiocheńskiej (Apolinarego), swego poprzednika łacińskiego (Wiktoryna z Poetavium) oraz z egzegezy hebrajskiej. Komentarz ten stanowi punkt wyjścia dla innych komentarzy łacińskich i jest pasem transmisyjnym egzegezy wschodniej na Zachód, a wiele jego uwag do dziś nie straciło aktualności. Niewiele, poza elementami krytyki tekstu, wnosi fragment poświęcony Eklezjastesowi w *Speculum* św. Augustyna⁵³.

47 Photius, *Bibliotheca* 139, dz. cyt. 205: „Przeczytaliśmy Komentarz do Eklezjastesy i do *Pieśni nad Pieśniami* Atanazego Wielkiego. Styl autora jest jasny, jak zawsze w jego pismach, jednak co do wdzięku i piękna, to ani ta książka, ani żadna inna z tych, jakie mi są znane, nie wytrzymują jakiegokolwiek porównania z listami, które stanowią apologię jego ucieczki i z nią związanych wydarzeń”. Por. Bibliografia nr 10.

48 Por. Bibliografia nr 15.

49 Por. Bibliografia nr 16.

50 Por. Bibliografia nr 14.

51 Por. Bibliografia. Hieronim nie wymienia tego komentarza w liście swoich dzieł zawartej w *De viris illustribus* 105, dz. cyt. 208.

52 Por. Bibliografia nr 18.

53 Por. Bibliografia nr 20.

Ostatnim komentarzem łacińskim epoki patrystycznej są ekscerpta Tajona z Saragossy (+683)⁵⁴. Jest to centon fragmentów dzieł bardzo popularnego w Hiszpanii wizygockiej Grzegorza Wielkiego (+604). Szczególnie ważny jest fragment, w którym Grzegorz na początku IV księgi *Dialogów* wyjaśnia znaczenie słowa Eklezjastes. Jest rzeczą charakterystyczną to zainteresowanie się Koheletem tego papieża epoki najazdów longobardzkich na Italię⁵⁵.

54 Por. Bibliografia nr 33.

55 *Dialogus* IV, 4-8, SCh 265, 26-31, PSP 2, 158-160. Wyjaśniając Piotrowi Ekl 3,18n. Grzegorz pisał: „Księga Salomona, gdzie jest to napisane (Ekl 3,18n.), zowie się Eklezjastes. Eklezjastes zaś właściwie oznacza kaznodzieja. W kazaniu podawane są myśli, mające na celu uspokojenie hałasującego tłumu. A gdy wielu sądzi różnie, dowody, jakie podaje kaznodzieja, w ich umyśle jeden sąd wyrabiają. Dlatego ta księga kaznodziejską się nazywa, bo Salomon jakby za swoje przyjmuje zdanie hałaśliwej rzeszy i aby tym lepiej Je poznać, niby od siebie wygłasza myśli, jakie niedoświadczony umysł mieć może. Przystosowuje się niejako do tylu różnych osób, w których imieniu się wypowiada. Jednakże kaznodzieja głoszący prawdę, jakby wyciągniętą ręką ucisza wszystkich gwar, mówiąc przy końcu księgi: 'Końca mocy wszyscy społem słuchajmy. Boga się bój i strzeż przykazań jego, bo to Jest cały człowiek (Ekl. 12,13). Gdyby bowiem w tej księdze nie przemawiał w imieniu wielu osób, dlaczego by wszystkich wzywał, aby wraz z nim słuchali końca mowy? Kto więc mówi przy końcu księgi 'wszyscy społem słuchajmy', przez to świadczy, że przemawia w imieniu wielu osób, a nie tylko od siebie. Toteż i inne rzeczy są w tej księdze, które dla wzbudzenia są podane: takie, które są jasne dla rozumu, takie, które uwzględniają ducha, który ma jeszcze upodobanie w uciechach tego świata; inne zaś, w których podaje dowody rozumowe, aby ducha oderwać od tych uciech. Tak bowiem mówi: 'Zdawało się więc dobrem, aby ktoś jadł, pił i używał wesela z pracy swojej' (Ekl.5,17). A o wiele niżej podaje: 'Lepiej jest iść do domu żałoby, niż do domu uczyty (Ekl 7,3). Jeśli jednak jedzenie i picie jest czymś dobrym, to zdaje się, że jest lepiej wejść do domu, gdzie jest ucztą, niż do domu żałoby. Z tego widać, że pierwsze wypowiada o duchu słabych, tu zaś przytacza, co rozum mówi: zaraz bowiem podaje dowód rozumowy, mówiąc: bo w tamtym się przypomina koniec wszystkich ludzi i człowiek myślący rozmyśla, co potem będzie (Ekl 7,3). Jest tam też napisane: 'Wesel się tedy młodzieńcze w młodości twojej' (Ekl 11.7), a wnet potem jest dodane: 'bo młodość i rozkosz są marne' (Ekl 11.10). Gdy tutaj jako marność zbija, co przedtem zdawał się zalecać, to jasno wskazuje, że tamte słowa podał jako wyraz cielesnej żądzy, te zaś jako prawdziwy osąd rozumu. Jak przedtem mówiąc o uciechach cielesnych bez jakiegokolwiek troski oświadcza, że dobrym jest jeść i pić, a potem to gani powołując się na zdanie rozumu, mówiąc, że lepiej jest iść do domu żałoby, niż do domu uczyty, podobnie też, gdy mówi, że młodzieniec winien cieszyć się młodością swoją, wyraża tu niejako zapatrywanie cielesnie nastawionych, potem jednak, zbijając to, wyraża się stanowczo, że młodość i uciechy są marnością. Również nasz kaznodzieja niejako wypowiada pogląd słabego wątpliwego umysłu ludzkiego, gdy mówi: 'Jednaki jest koniec człowieka i bydła i równy stan obojga. Jak umiera człowiek, tak i one umierają i jednaki tchnienie mają wszystkie i nie ma człowiek więcej nic niż bydło' (Ekl 3,19). Później jednak wypowiada swe zdanie powołując się na rozstrzygnięcie rozumu: 'Cóż ma więcej mądry od głupiego?, a co ubogi, aby tam szedł, gdzie jest życie?' (Ekl 6,8). Ten więc, który powiedział 'Nie ma człowiek me ponad bydło', teraz oświadcza, że mądry ma nie tylko coś więcej niż bydło, lecz również niż ma głupi człowiek, idzie bowiem tam, gdzie jest życie. Tymi słowami najpierw wykazuje, że nie tutaj jest życie ludzkie, lecz oświadcza, że ono jest gdzie indziej. Człowiek ma więc to pierwszeństwo nad bydłami, że one po śmierci nie żyją, ten zaś wtedy żyć zaczyna, gdy przez śmierć ciała kończy swe widzialne życie. Mówi on też o wiele dalej: 'Cokolwiek czynić może ręka twoja, czyn pilnie, bo ani działalności, ani rozumu, ani umiejętności nie będzie w otchłani, dokąd ty pospieszasz' (Ekl 9,10). Czyż więc jednaki jest koniec człowieka i bydła i jednaki jest los obojgu? Czyż więc człowiek nie ma więcej od bydła, skoro bydło po śmierci ciała nie żyją, dusze zaś ludzi za swe złe czyny po śmierci do piekła wtrącane, nawet po śmierci nie umierają? Z tej tak różnej wypowiedzi widać, że kaznodzieja głosi prawdę, tamto podaje jako wyraz cielesnych poglądów, to zaś określił jako prawdę duchową”.

Do epoki patrystycznej zaliczano również komentarz przypisywany Saloniuszowi, biskupowi Genewy (V w.), napisany w formie dialogu⁵⁶. Po badaniach C. Curtiego należy przesunąć datę powstania tego utworu przynajmniej na wiek VIII, a prawdopodobnie na czasy nawet późniejsze. Z tej epoki pochodzi również krótki komentarz pióra Alkuina (+804)⁵⁷.

Koniec epoki patrystycznej na Wschodzie cechuje pewnego rodzaju zainteresowanie Eklezjastesem. Najważniejszy komentarz z tej epoki pochodzi od Grzegorza z Agrygentu (VII w.)⁵⁸. Jest to jeden z najlepszych komentarzy do tej księgi, zawierający syntezę tradycji antiocheńskiej i aleksandryjskiej z krytyczną oceną swych poprzedników, wykazujący znajomość kultury świeckiej i zainteresowania teologiczne oraz filozoficzny i mniej apologetyczny, oceniający opinie innych komentatorów. Stawia sobie za cel wyjaśnienie historyczno-dosłowne i duchowe tej księgi, ale często odbiega od tego schematu.

Epokę tę kończy komentarz pióra Metrofanesa za Smyrny (IX w.), zaginiony w wersji greckiej, zachowany natomiast w przekładzie gruzińskim Jana Cimcimeli (XII w.)⁵⁹. Fragmenty Eklezjastesu komentują ponadto German z Konstantynopola (+734)⁶⁰ i Focjusz (+897) w swych *Kwestiach do Amfilocha*⁶¹, zaś Jerzy Pizydes (V/VI w.), napisał poemat *O marności świata* opierający się na tej księdze⁶².

Wielkie zainteresowanie Eklezjastesem zauważamy u pisarzy syryjskich począwszy od VI wieku. Jakub z Sarug (+521) stwierdzał, że Eklezjastes nie jest bynajmniej dziełem żydowskim, ale wyraźnie chrześcijańskim, a jego nauka została przyjęta z radością przez Kościół⁶³. *Księgę Eklezjastesu* komentowali ponadto: Narsai (+503)⁶⁴, Daniel z Salah (ok.541)⁶⁵, katana Jakobitów (między 617 a 657 r.)⁶⁶, Hanna z Adiabeny (+610)⁶⁷, Jan z Apamei (przed VI/VII w.)⁶⁸, Elias

56 Por. Bibliografia nr 38.

57 Por. Bibliografia nr 37.

58 Por. Bibliografia nr 30.

59 Por. Bibliografia nr 42.

60 Por. Bibliografia nr 35.

61 Por. Bibliografia nr 43.

62 Georgios Pisides, *De vanitate vitae*, PG 92, 1581-1599.

63 Por. Strothmann 205; Bibliografia nr 25.

64 Por. Bibliografia nr 24.

65 Por. Bibliografia nr 26.

66 Por. Bibliografia nr 28.

67 Por. Bibliografia nr 27.

68 Por. Bibliografia nr 31.

z Merw (ok. 660)⁶⁹ Jakub z Edessy (+708)⁷⁰, Teodor bar Koni (VII w.)⁷¹, Išodad z Merw (ok. 850)⁷², Sewer Mnich (ok. 861)⁷³, a później: Dionizy bar Salibi (+1171)⁷⁴, Jan z Mossulu (+ ok. 1225)⁷⁵ oraz prawdopodobnie Barhebraeus (+1286)⁷⁶ i Ebedjesus (+1314)⁷⁷. Wszystkie te komentarze pozostają nie wydane z wyjątkiem komentarza Jana z Apamei i Išodada z Merw: kilka spośród nich znamy wyłącznie ze wzmianek u Ebedjesusa. Wszystkie te dzieła pozostają, wedle zdania W. Strothmanna, pod silnym wpływem komentarza Teodora z Mopsuestii⁷⁸.

Pod koniec epoki patrystycznej powstaje nowy gatunek komentarzy - kateny, wśród których znajdujemy również i kateny do Eklezjastesy. Ich datacja jest niepewna⁷⁹. Z VI w. posiadamy 3 kateny do Eklezjastesy: Olimpiodora⁸⁰, Prokopa z Gazy⁸¹ i *Katena Barberini*⁸², nieco późniejsze są: *Katena Polychroniusza*⁸³ i *Catena Hauniensis*⁸⁴, a z VII w. natomiast pochodzi *Katena Trzech Ojców*⁸⁵. Badacze z Messyny wykazali, jak wiele można z nich wyciągnąć wiadomości. Zidentyfikowano fragmenty wielu komentarzy, które znano tylko z imienia; dowiadujemy się także, że już w VI w. komentarze Orygenesy czy Dydyma były nieznane, a fragmenty z nich czerpano na podstawie ekscerptów⁸⁶. Istnieją również kateny syryjskie⁸⁷.

W załączonej niżej bibliografii podaliśmy listę, prawdopodobnie niekompletną, komentarzy do *Księgi Eklezjastesy*: średniowiecznych i orientalnych. Oby-

69 Por. Bibliografia nr 32.

70 Por. Bibliografia nr 34.

71 Por. Bibliografia nr 36.

72 Por. Bibliografia nr 39.

73 Por. Bibliografia nr 41.

74 Por. Bibliografia nr 53.

75 Por. Bibliografia nr 54.

76 Por. Bibliografia nr 55.

77 Por. Bibliografia nr 56.

78 Por. Strothmann 216nn.

79 Por. S. Luca, *Catena trium Patrum*, CCG 11, s. XXI-XXIV.

80 Por. Bibliografia nr 44.

81 Por. Bibliografia nr 45.

82 Por. Bibliografia nr 46.

83 Por. Bibliografia nr 47.

84 Por. Bibliografia nr 48.

85 Por. Bibliografia nr 49.

86 S. Luca, dz. cyt. XXII.

87 Por. Bibliografia nr 19, 28, 41.

dwie te grupy wymagałyby osobnego i to kompetentnego omówienia. Na szczególną uwagę zasługują komentarze orientalne: np. komentarz Metrofanesa znany jest tylko z przekładu gruzińskiego, Ewagriusza - z parafrazy(?) arabskiej, przekład zaś gruziński Olimpiodora wnosi prawdopodobnie nowe i ciekawe elementy dla historii tekstu⁸⁸. Ponadto, jak się wydaje, na podstawie komentarzy syryjskich można by zrekonstruować tradycję egzegetyczną antiocheńską, jak można wnioskować ze zwięzłego i literalnego komentarza do Eklezjastesa Iśodada z Merw (+ok. 850). Komentarze natomiast średniowieczne pokazują rolę Eklezjastesa w formowaniu się ascetyki i mistyki średniowiecznej, szczególnie zakonnej. Niestety, jak widać z bibliografii, większość tych komentarzy pozostaje do dzisiaj w rękopisach.

III

Spróbujemy wyciągnąć wnioski z tego suchego wyliczenia komentarzy:

1. Zachowane komentarze do Eklezjastesa, jak widzieliśmy, nie są za bardzo liczne, choć napisano ich sporo; pierwsze z nich pojawiły się jednak dość wcześnie, bo już w II wieku. Wskazuje to na fluktuację zainteresowania się tą księgą. Okres wielkiego zainteresowania się nią przypada na wieki III do początku V w. w świecie greckim, VII do X w. w świecie bizantyńskim, VI do XII w. w świecie syryjskim, oraz XII do XV w. w świecie zachodnim.

2. Z punktu widzenia geograficznego stwierdzamy, że Zachód stosunkowo mało interesował się tą księgą aż do czasów średniowiecza: z okresu patrystycznego zachowały się tylko dwa komentarze łacińskie do niej, a wiemy ponadto o istnieniu innych trzech albo czterech. Cieszyła się ona natomiast wielkim powodzeniem na Wschodzie, w środowiskach, gdzie istniały i rozwijały się obok siebie silne ośrodki kulturalne - chrześcijański i pogański, a więc w Aleksandrii i Antiochii; szczególne zainteresowanie budziła ona, jak się wydaje, w Aleksandrii. Komentowali ją nie tylko pisarze czysto aleksandryjscy, ale także inni związani metodą teologiczną z tym środowiskiem (Grzegorz Cudotwórca czy Grzegorz z Nyssy). Wydaje się również, że Kohelet cieszył się wielkim powodzeniem na Wschodzie syryjskim. Natomiast księga ta nie znajdowała, jak się wydaje, wielkiego zainteresowania w innych kręgach świata chrześcijańskiego: zachowały się cztery komentarze pochodzące ze środowiska gruzińskiego, jeden - z koptyjskiego, jeden - z arabskiego i jeden - z ormiańskiego.

88 Por. Tarchnišvili 234, 323.

3. Jest rzeczą charakterystyczną, że w wielkich zbiorach homilii epoki patrystycznej głoszonych do ludu, np. św. Augustyna ery Cezarego z Arles na Zachodzie, lub św. Jana Chryzostoma na Wschodzie, niemalże całkowicie brak homilii wyjaśniających tę księgę. Czy nie oznacza to przypadkiem, że miała ona powodzenie raczej w środowiskach intelektualnych, mniej natomiast interesowała szerokie rzesze?

4. Trzej autorzy wywarli decydujący wpływ na egzegezę Koheleta: Orygenes, św. Hieronim i Teodor z Mopsuestii. Orygenes dał podstawy dla całej egzegezy patrystycznej *Księgi Eklezjastesa*, natomiast Hieronim nie tylko przeniósł jego poglądy na Zachód, ale także ubogacił je własnymi badaniami. Komentarz Teodora z Mopsuestii odegrał, jak się wydaje, podobną rolę do tej, którą spełnił Orygenes w świecie greckim i Hieronim w świecie zachodnim. Podczas jednak, gdy Hieronim jest zależny od Orygenesesa, to egzegeza Teodora wydaje się oryginalna, choć nie można wykluczyć silnego wpływu zaginionego komentarza pióra jego nauczyciela - Diodora z Tarsu. Klasyfikacja Orygenesesa dotycząca ksiąg salomonowych przyjęła się na Zachodzie, podczas gdy uwagi Hipolita na ogół nie znalazły uznania. Stąd też wielu autorów komentujących *Księgę Eklezjastesa* daje również komentarze do innych ksiąg salomonowych: *Księgi Przysłów* i *Pieśni nad Pieśniami*⁸⁹.

Bibliografia:

KOMENTARZE PATRYSTYCZNE I ŚREDNIOWIECZNE DO KSIĘGI EKLEZJASTESA DODATKOWY WYKAZ SKRÓTÓW

Baumstark -A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn 1922 (Berlin 1968).

Beck - H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.

Deppe - E. Deppe, *Koheleth in syrischer Dichtung. Drei Gedichte über das Kohe-*

89 *Księgę Przysłów*, *Księgę Eklezjastesa* i *Pieśń nad Pieśniami* komentowali: Orygenes, Apolinary, Diodor z Tarsu, Grzegorz z Nyssy, Tajo; *Księgę Przysłów* i *Księgę Eklezjastesa*: Hipolit, Dydim, Ewagriusz, Olimpiodor, Ps. Saloniusz; *Księgę Eklezjastesa* i *Pieśń nad Pieśniami*: Atanazy, Wiktoryn z Poetavium, Grzegorz z Elwiry.

- leth-Buch von Afrem, Jakob von Sarug und Johannes von Mossul*, Wiesbaden 1975.
- Ebedjesus - Ebedjesus, *Catalogus librorum Syrorum*, w: J.A. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, 3,1, Romae 1725.
- GOF - *Göttinger Orientforschungen*, I Reihe: Syriaca, Wiesbaden.
- Leanza - S. Leanza, *L'Ecclesiaste nell'interpretazione dell'antico cristianesimo*, Messina 1978.
- Leanza (O.) - S. Leanza, *L'esegesi di Origene al libro dell'Ecclesiaste*, Reggio Calabria 1975.
- Pignon - Laurentii Pignon, *Catalogi et Chronica*, ed. G. Meerseman, Romae 1936.
- Stegmüller - F. Stegmüller, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*, 1-11, Matriti 1950-1980.
- Spicq - C. Spicq, *Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine du Moyen-Age*, Paris 1944.
- Strothmann W. Strothmann, *Erkenntnisse und Meinungen, I: Das Buch Koheleth und seine syrischen Ausleger*, GOF Bd. 3, Göttingen 1973, 189-238.
- Tarchnišvili - M. Tarchnišvili, *Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur*, Citta del Vaticano 1955.

I. PRACE OGÓLNE

- Chevallier L. - Rondet H., *L'idée de «vanite» dans l'oeuvre de S. Augustin*, REAug 3(1957) 221-234.
- Duesberg H., *Ecclésiaste. Commentaires sur l'Ecclésiaste*, DS IV 47-49.
- Hari M., *Les trois livres de Salomon et les trois parties de la philosophie dans les prologues des commentaires sur le Cantique (d'Origène aux chaînes exégétiques grecques)*, w: *Texte und Textkritik*, hrsg. J. Irrnscher - F. Paschke - K. Treu, Berlin 1987, 249-269.
- Leanza S., *La classificazione dei libri Salomonici e i suoi riflessi sulla questione dei rapporti tra Bibbia e scienze profane da Origene agli scrittori medievali*, «Augustinianum» 14(1974) 651-666.
- Leanza S., *L'esegesi di Origene al libro dell'Ecclesiaste*, Reggio Calabria 1975.
- Leanza S., *Eccl. 12, 1- 7: L'Interpretazione escatologica dei Padri e degli esegeti medioevali*, „Augustinianum” 18(1978) 191-207 = Leanza 119-148.
- Leanza S., *L'Ecclesiaste nell'interpretazione dell' antico cristianesimo*, Messina 1978.
- Leanza S., *Sapienziali (libri), Ecclesiaste*, DPAC II 3087-3091.
- Leanza S., *L'atteggiamento della più antica esegesi cnsttana dinanzi all'epicure-*

- ismo ed edonismo di Qohelet*, „Orpheus” n. s. 3(1982) 73- 90.
- Leanza S., *I condizionamenti dell'esegesi patristica. Un caso sintomatico: l'interpretazione di Qohelet = Ricerche storico-bibliche* 3 (w druku).
- Sieben H., *Exegesis Patrum*, Roma 1981, 38.
- Spicq.
- Strothmann.
- Starowieyski M., [recenzja IV tomu CCG], CT 52(1982) z. 1, 172-174.
- Wielgus S., *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990.

II. KOMENTARZE PATRYSTYCZNE (II-IX w.)

A. KOMENTARZE:

1. MELITO SARDENSIS (II w.), CPG 1093a.
Ἐκλογαί, Eusebius, HE IV 26, 14, SCh 31, 211; SCh 123, 225; PG 5, 1213-1216.
2. CLEMENS ALEXANDRINUS (+ok. 212), CPG 1380.
In: Ὑποτυπώσεις, Photius, *Bibliotheca* 109, ed. R. Henry, vol. 2., Paris 1960, 79-81; tłum. O. Jurewicz, *Biblioteka*, I, Warszawa 1986, 183n.
3. HIPPOLYTUS ROMANUS (+ok. 235), CPG 1884.
Hieronymus, *De viris illustribus* 61, Firenze 1988, 164; PSP 6, 80n.
Cfr: Hippolytus, *Interpretatio Cantici Canticorum*, CSCO 264/lber 16,23n.
Ed.: GCS 1, 179; PG 89, 593A-596A. E. Klostermann, *Analecta zu Septuaginta, Hexapla und Patristik*, Leipzig 1890, 29 (Eccl 2,10; 2,24?).
Cfr: Leanza lln.
Labate A., *Sui due frammenti di Ippolito all'Ecclesiaste*, VCh 23(1976) 177-187.
4. ORIGENES (+256), CPG 1431; Stegmüller 6198, 6198.
Hieronymus, *Epist.* 33,4. éd. J. Labourt, vol. 2, Paris 1951, 41,42, (ekscerpty i 8 homilii); tłum. J. Czuj, I, Warszawa 1952, 195n.; *In Ecclesiasten* 14, 13-17, CCL 72, 288. Cfr: *Libri X in Canticum Canticorum* (interprete Rufino), Prologus, GCS 33, 75; PL 13, 74.
Ed.: Leanza (O.), 10-20; E. Klostermann, dz. cyt. 29n.
Cfr: Leanza 12-14.
Leanza S., *La classificazione dei libri salomonici e i suoi riflessi sulla questione dei rapporti tra Bibbia e scienze profane da Origene agli scrittori medioevali*, „Augustinianum” 14(1974) 651-666.
Leanza S., *L'esegesi di Origene al libro dell'Ecclesiaste*, Reggio Calabria 1975.
Leanza S., *Ancora sull'esegesi origeniana dell'Ecclesiaste*, w: *Studi in onore di A. Ardizzoni*, I, Roma 1978, 493-506.
Leanza S., *Sull'autenticità degli scali origeniani della catena sull'Ecclesiaste di*

- Procopio di Gaza*, w: *Origeniana secunda*, ed. H. Crouzel - A. Quacquarelli, Roma 1980, 363-369.
- Leanza S., *Sulle fonti del Commentario all'Ecclesiaste di Girolamo*, „Annali di Storia dell'Esegesi” 3(1986) 173-199.
5. DIONYSIUS ALEXANDRINUS (+264), CPG 1584.
Eusebius, HE VII 26,3, SCh 41, 211 = Hieronymus, *De viris illustribus* 69, Firenze 1988, 176; PSP 6, 91n. Ed.: S. Leanza, CCG 4, 1978 (cfr index);
W.A. Bienert, *Neue Fragmente des Dionysius und Petrus von Alexandrien aus Cod Vatop. 236*, «Kleronomia» 5(1973) 308-313 (autenticzność wątpliwa);
A. Labate, *Catena Hauniensis in Ecclesiasten*, CCG 24.
Cfr: Leanza S., *Il Commentario sull'Ecclesiaste di Dionigi Alessandrino*, w: *Scritti in onore di S. Pugliatti*, 5, Mediolani 1978, 397-427.
Leanza S., *Due nuovi frammenti dionisiani sull'Ecclesiaste*, „Orpheus” n.s. 6(1985) 3-10.
Leanza S., *Pour une réédition des scolies à l'Ecclesiaste de Denys d'Alexandrie*, w: *Alexandrina. Mélanges offerts à C. Mondésert*, Paris 1987, 239-246.
6. GREGORIUS THAUMATURGUS (+ok. 270), CPG 1766.
Hieronymus, *De viris illustribus* 65, Firenze 1988, 170; PSP 6, 86n.; *In Ecclesiasten* 4,13/16, CCL 72, 288n.; Rufinus, HE VII 25; Suidae, *Lexicon s.v., Γρηγόριος*, éd. A. Adler, I, Berolini 1928, 543; PG 10.981.
Ed.: *Metaphrasis in Ecclesiasten*, PG 10, 988-1017.
wersje: armeńska - cfr G. Lafontaine, RHE 74(1979) 636; gruzińska - Efrem Mcire (+ circa 1100), cfr. G. Peradze, „Oriens Christianus” 35 (1930) 91; Tarchnišvili, 187.
Cfr: Leanza 17-19; Leanza, 50.
Jarick J., *Gregory Thaumaturgos' Paraphrase of Ecclesiastes*.
Noakes K.W., *The Metaphrase of Ecclesiastes of Gregory Thaumaturgos*, w: *Studia Patristica* 15, Berlin 1984, 196-199.
Sagarda N., *Svatogo Gregoria Cudotvorca, episkopa Neokesareiskogo, pereloženie Eklesiasta*, „Istoričeskoe Čtene” 1913, 553-554.
7. VICTORINUS POETOVIONENSIS (+304).
Hieronymus, *De viris illustribus* 74, Firenze 1988, 180; PSP 6, 95; *In Ecclesiasten* 4,13/16, CCL 72, 289; Cassiodorus, *Divinae institutiones* 5, PL 70, 1117 A.
Cfr: Leanza 21n.
8. ACACIUS CAESARIENSIS (+ok. 366).
Hieronymus, *De viris illustribus* 98 (17 tomów), Firenze 1988, 202; PSP 6, 113.
Cfr: Leanza 23n.
9. EPHRAEM (+373).

Ed.: *S. Patris nostri Ephraem Syri opera*, 2, Romae 1740, 338-344 (Eccl 1,12).

Przekłady: łaciński, tamże;

niemiecki, S. Euringer, *Ephraem*, Bd 1, München 1919, BKV.

Autentyczność: za - T.S. Lamy, „Revue Biblique” 2(1893) 9; przeciw - E. Beck, DS IV 791.

Cfr: A. Dyroff, *Zu Efraem ,s (?) Rede über ‚Alles ist Eitelheit und Geistesplage‘, w: Beiträge zur Geschichte des christlichen Altertums und der byzantinischen Literatur, Festgabe Albert Ehrhart zum 60. Geburtstag dargebracht*, hrsg v. A.M. Königer, Bonn 1922, 119-140.

Baumstark 49,8.

Deppe, passim.

Strothmann 200-205.

Leanza 22.

10. ATHANASIUS ALEXANDRINUS (+373).

Ἑπόμνημα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν (καὶ εἰς τὰ Ἄσματα τῶν ἀσμάτων), Photius, *Bibliotheca* 139, ed. R. Henry, vol. I, Paris 1960, 108; PG 27, 1347 (jeden czy dwa komentarze?); tłum. O. Jurewicz, I, Warszawa 1986, 205.

Cfr: Leanza 23.

11. APOLLINARIS LAODICENUS (+390).

Hieronymus, *In Ecclesiasten* 4, 13-16, CCL 72, 289; 12,5, ibidem 356.

Cfr: Leanza 25.

12. GREGORIUS ILLIBERITANUS (IV w.), CPL 556b; Stegmüller 2631,2.

Ed.: *Fragmenta in Ecclesiasten* (3,3; 3,6) CCL 69, 262n.; cfr s. 428 (autentyczność).

13. DIODORUS TARSENSIS (+ok. 393).

Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, Suidae *Lexicon*, s. v. Διοδόρος, ed. A. Adler, II, Berolini 1921, 103; PG 33,1553n.

Cfr: Leanza 24n.

14. GREGORIUS NYSSENUS (+394), CPG 3157.

Ed.: W.P. Alexander, *Gregorii Nysseni Opera*, vol. 5: *In Ecclesiasten homiliae*, Leiden 1962; PG 44, 616- 753; L. Vinel, przygotowuje nowe wydanie dla SCh. Inne wydania cfr M. Altenburger - F. Mann, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa*, Leiden 1988, 273.

Wersja koptyjska cfr T. Orlandi, *Gregorio di Nissa nella letteratura copta*, VCh 18(1981) 333-339;

E. Lucchesi, *Les homélie sur l'Ecclésiaste de Gregoire de Nysse* (CPG 3154 [3157]). *Nouveaux feuillets coptes*, VC 36(1982) 292n.

Przekłady: arabski: R. Tuki, Roma 1763;

francuski: F. Vinel, Grégoire de Nysse, *Homélie sur l'Ecclésiaste*, przekład, przy-

- pisy, komentarz, Paris 1982 (Thèse: Paris-Sorbonne); SCh przygotowane do druku; rumuński: T. Bodogae, Bucuresti (w druku).
- włoski: A. Siclari - S. Rinaldi, *Omellie sull'Ecclesiaste* (Saggi e Testi 1), Parma 1987, 47-183. Cfr OCP 56(1990) 239n.;
- S. Leanza, *Omellie sull'Ecclesiaste* (Testi patristici 86), Roma 1990, 30-180; Cfr: Leanza 31-35; Leanza (O.), 52-55.
- Bonifazi R., *L'esegesi di Gregorio Niseno nelle omellie sull'Ecclesiaste*, Perugia 1988 (dysertacja, Uniwersytet w Perugii).
- Dennis T.J., *The Relationship between Gregory of Nyssa 's attack on Slavery in his Fourth Homily on Ecclesiastes and his treatise De hominis opificio*, w: *Studia Patristica* 17/3, Oxford-New York 1982, 1065-1072.
- Leanza S., *Omellie sull'Ecclesiaste, Introduzione*, CTP, Roma 1990, 7-35.
- Siclari A., *Omellie sull'Ecclesiaste, Introduzione*, Parma 1987, 9-44.
- Vinel F., dz. cyt., II część.
15. DIDYMUS ALEXANDRINUS (+398), CPG 2555.
- Ed.: Eccl. 1,1-8: G. Binder - L. Liesenborghs - L. Koenen, Köln 1965; Eccl. 5-6: J. Kramer - L. Koenen, Bonn 1970; Eccl. 8- 10: J. Kramer - E. Krebber, Bonn 1972; Eccl. 11-12: L. Liesenborghs, Koln 1965.
- Cfr: Kramer J., *Einige Bemerkungen zum dritten Band des Ekklesiastes - Kommentars des Didymos*, „Zeitschrift f. Papyr. und Epigraphik“ 7(1971) 188-192.
- Leanza S., *Sui Commentario all'Ecclesiaste di Didimo d'Alessandria*, w: *Studia Patristica* 17/3, Oxford-New York 1982, 300-316.
- Leanza S., *Sulle fonti del Commentario all'Ecclesiaste di Girolamo*, „Annali di Storia dell'Esegesi“ 3(1986) 173-199. Simonetti M., *Lettera e allegoria nell'esegesi veterotestamentaria di Didimo*, VCh 20(1983) 41-389 (szczególnie 375-385).
16. EVAGRIUS PONTICUS (+399), CPG 2458(5).
- Cfr: Géhin P., *Un nouvel inédit d'Evagre le Pontique: Son Commentaire sur l'Ecclesiaste*, «Byzantion» 49(1979) 188-198. Labate A., *L'Esegesi di Evagrio sull'Ecclesiaste*, w: *Studi in onore A. Ardizzoni*, I, Roma 1978, 485-490.
- Urs von Balthasar H., *Die Hiera des Evagrius*, ZKTh 63(1939) 181-206 (szczególnie 203n.).
- Wersja arabska: *Ad imitationem Ecclesiastae, Cantici canticorum et Proverbiorum Salomonis*, cfr. P. Géhin, art. cyt. 195.
17. AMBROSIASTER (IV w.), CPL 185; Stegmüller 1246,1.
- Ed.: *Quaestiones in Vetus et Novum Testamentum* 15, PL 35,2226 (Eccl 7, 17); 39, ibidem 2236 (Eccl 9,4).
- Cfr: G.C. Martini, *Le recensioni delle «Quaestiones Veteris et Novi Testamenti» dell'Ambrosiaster*, «Ricerche di Storia Religiosa» 1(1959) 40-62.

18. HIERONYMUS STRIDONENSIS (+419), CPL 583; Stegmüller 3351 (+ vol. IX), cfr 3296, 9315, 11468.

Hieronymus, *Epist.* 84,2, éd. J.Labourt, vol. 4, 1954, 126; przekł. pol. J. Czuj, I, Warszawa 1953, 242.

Ed.: *Commentarius in Ecclesiasten*, CCL 72, 248-361; PL 23, 1061- 1116.

Cfr: Leanza 41-50; Leanza (O.), 56-68.

Cavallera F., *S. Jerome: sa vie, son oeuvre*, 1, Paris 1922, 136n. Cannon W.W., *Jerome and Symmachus. Some points in the Vulgata translation of Koheleth*, ZA W 45(1927) 191-199. Holm-Nielsen S., *On the Interpretation of Qoheleth in Early Christianity*, "Vetus Testamentum" 24(1974) 168-177. Leanza S., *Un capitolo sulla fortuna del Commentario all'Ecclesiaste di Girolamo: il Commentario di Ps. Ruperta di Deutz*, „Civiltà classica e cristiana” 3(1985) 357-389.

Leanza S., *Sulle fonti del Commentario all'Ecclesiaste di Girolamo*, „Annali di Storia dell'Esegesi” 3(1986) 173-199.

Leanza S., *Tre versioni geronimiane sull'Ecclesiaste*, ibidem 4(1987) 87-108.

Leanza S., *Sui Commentario all'Ecclesiaste di Girolamo. Il problema esegetico*, w: *S. Jerome entre l'Occident et l'Orient*, ed. Y.M. Duval, Paris 1988, 267-282.

19. THEODORUS MOPSUESTENUS (+428), CPG 3836.

Ed.: W. Strothmann, *Die syrische Fragment des Ecclesiastes - Kommentars von Theodor von Mopsuestia. Syrischer Text mit vollständigen Wörterverzeichnis* = GOF 28, 1988.

W. Strothmann, *Syrische Katenen aus dem Ecclesiastes - Kommentar des Theodor von Mopsuestia. Syrischer Text mit vollständigen Wörterverzeichnis* = GOF 29, 1988.

Cfr: Barhadbešabba Arbaya, PO 4,381; Ebedjesus 19,32; Strothmann 215-227 (przekład fragmentów);

Leanza 51n.

Strothmann W., *Der Kohelet - Kommentar des Theodor von Mopsuestia*, w: *Religion in Erbe Ägyptens (Ägypte und Alte Testament, Bd 14)*, 186-196.

Voste J., *De versione syriaca operum Theodori Mopsuesteni*, OCP 8(1942) 477-481.

Zaharopoulos O.Z., *Theodore of Mopsuestia on Bible*, New York 1989.

20. AUGUSTINUS HIPPONENSIS (?), (+430); CPL 272; Stegmüller 1470.

Ed.: *Speculum*, PL 34, 924n. (excerpta).

Cfr: *De civitate Dei* XX 3, CCL 48, 701- 702.

21. PS. IOANNES CHRYSOSTOMUS (V w. ?).

Ed.: S. Leanza, CCG 4, 51-103.

Cfr: Leanza 53n.

Leanza S., Praefatio CCG 4, 53-63.

22. NILUS ANCYRANUS (V w.), CPG 6054(4).

Ed.: S. Luca, „Biblica“ 60(1979) 237-246.

Epistulae 2,192, PG 79, 300 (Eccl 5,15); 2,231, ibidem 320 (Eccl 7,4); 3,178, ibidem 468 (Eccl 5,11); cfr ibidem 740C; 876 (Eccl 5,11).

Cfr: Luca S., *L'esegesi di Nilo di Ancira sull'Ecclesiaste*, „Sileno“ 3(1977) 13-39.

Luca S., *L'esegesi di Nilo sull'Ecclesiaste*, w: *Studi in onore di A. Ardizzoni*, 1, Roma 1978.

Luca S., *Nilo di Ancira sull'Ecclesiaste. Dieci scolii sconosciuti*, «Biblica» 60(1979) 237-246.

23. EUCHERIUS (V w.), CPL 489.

Ed.: *Instructiones ad Salonium* 1, PL 50, 795 (Eccl 12,5), CSEL 31, 104n.

24. NARASAI (+503).

Cfr: Chronique de Séert 9, PO 7,115; Ebedjesus 53,64; Baumstark 110.

25. IACOBUS SARUGENSIS (+521).

Ed.: P. Bedjan, *Homiliae selectae Jacobi Sarugensis* 3, Paris 1910, 858-875 (Eccl 1,1).

Cfr: Baumstark 155,5;

Deppe, passim.

Strothmann 202, 205n.

26. DANIEL DE SALAH (+541).

Fragmenty w komentarzu Sewera Mnicha, cfr nr 41.

Cfr: Baumstark 179;

Strothmann 208n.

27. HANNA ADIABENUS (+610)

Cfr: Ebedjesus 59, 83;

Baumstark 127.

28. CATENA IACOBITARUM (ok. 617-657).

Fragmenty Olympiodora (cfr nr 44) o Eccl 4,17-5,4; 7,8-20; 10, 2-7; 11,2.

29. BABAI MAGNUS (+628).

Cfr: Baumstark 138.

30. GREGORIUS AGRIGENTINUS (+630 ?), CPG 7950.

Ed.: *In Ecclesiasten libri X*, PG 98, 741-1181.

Cfr: Leanza 65-69; Leanza (O.) 83-90.

Ettlinger G.H., *The Form and the Method of the Commentary on Ecclesiastes by Gregory of Agrigentum*, w: *Studia Patristica* 18/1, Kalamazoo 1985, 317-320.

Gennaro S., *Influssi di scrittori greci nel Commento sull'Ecclesiaste di Gregorio di Agrigento*, w: *Miscellanea di Studi di Letteratura Cristiana antica*, III, Catania 1951, 162-184.

- Leanza S., *Commentario all'Ecclesiaste di Gregorio di Agrigento*, w: *Il cristianesimo in Sicilia dalle origini a Gregorio Magno*, Caltanissetta 1987, 191-220.
- Mannelli G., *Il problema del libero arbitrio net Commentario dell'Ecclesiaste di Gregorio di Agrigento*, w: *Miscellanea*, dz. cyt. 185-194.
31. IOANNES APAMENSIS (przed VI-VII w.).
Cfr Strothmann 209-214;
Ed.: W. Strothmann, *Koheleth - Kommentar des Joannes von Apamea. Syrischer Text mit vollständigen Wörternverzeichnis* = GOF 30, 1988. Cfr. W. Strothmann, *Johannes von Apamea*, Berlin 1972 (s. 12, 70).
32. ELIAS DE MERW (+ok. 660).
Cfr Ebedjesus 49, 148;
Baumstark 208.
33. TAIIO CAESARAUGUSTANUS (+683), CPL 1269; Stegmüller 7963,3 (+vol. IX).
Ed.: *Excerpta S. Gregorii (c. Commentarius in Ecclesiasten)*, PLS 4, 1754-1772 (A.C. Vega) = „España Sagrada” 56(1957) 355-372.
34. IACOBUS EDESSENIUS (+708).
Fragmenty w komentarzu Sewera Mnicha nr 41.
35. GERMANUS CONSTANTINOPOLITANUS (+720), CPG 8021.
Ed.: PG 101, 89-132 (100-105); C. Westerink - C. Garton, Buffalo 1979 (*Amphilochia* 149).
36. THEODORUS BAR KONI (VIII w. ?).
Ed.: *Livre des scolies, Mimre* 5, 7, CSCO 55/Syr 19 i 431/Syr 187, ss. 334-336 i 281-283.
37. ALCUINUS (+804), Stegmüller 1093 (+vol VIII), cfr 11468.
Ed.: *Commentarius in Ecclesiasten*, PL 100, 669-722.
38. PS. SALONIUS GENAVENSIS (między 800-1000 r.), CPL 499;
Stegmüller 7590.
Ed.: *Expositio mystica in Parabolas Salomonis et in Ecclesiasten*, ed. C. Curti, Catania 1964: PL 53, 967-1912.
Cfr: Leanza 56n.
Curti C., «Orpheus» 11(1964) 167-184.
Curti C., *Salonio di Ginevra*, DPAC II 3070-3073.
Flint V.I.J., *The Author of the Salonii Commentarii in Parabolas Salomonis et in Ecclesiasten*, RTAM 37(1970) 174- 186.
Weiss J.P., *Les sources du Commentaire sur l'Ecclésiaste du Pseudo-Salonius*, w: *Studia Patristica* 12, Berlin 1975, 178-183.
39. IŠODAD DE MERW (+ok. 850).
Ed.: C. van den Eynde, CSCO 229-230/ Syr 96-97, ss. 197-218, 233-255.

Cfr Baumstark 234;

Strothmann 214.

40. HRABANUS MAURUS? (+856), Stegmüller 7051,1.

Cfr PL 107,103.

41. SEVERUS MONACHUS (+ok. 861).

Zawiera fragmenty Jakuba z Edessy (nr 34) i Daniela z Salah (nr 26).

Cfr Baumstark 279;

Strothmann 207n.

42. METROPHANES SMYRNENSIS (IX w.).

Ed.: Wersja gruzińska Jana Cimcimeli (XII w.), wydana w Tbilisi w 1920 roku przez Kekelidze, cfr Tarchnišvili 234, 323.

43. PHOTIUS (+897).

Ed.: *Amphilochia*, PG 101, 45-1172; L.C. Westerink, Photius, *Epistulae et Amphilochia*, Leipzig (Teubner) 1986.

1,37 - PG 101,96;

44 - PG 101,333-340;

61(60) - PG 101, 416n., Westerink 50n.;

62(61) - PG 101, 417-421, Westerink 52-54;

63(62) - PG 101, 421, Westerink 54n.;

64(63) - PG 101, 423-425, Westerink 55-58;

65(64) - PG 101, 425-429, Westerink 58-61;

66(65) - PG 101, 429-432, Westerink 61-63;

68 - PG 101, 436, Westerink 65n.;

69 - PG 101, 437-440, Westerink 66-68;

149 - cfr Germanus Constantinopolitanus (nr 35).

B. KATENY EGZEGETYCZNE:

Cfr: Devreesse R., *Chaines exégétiques grecques*, DBSuppl I 1163n.

Faulhaber M., *Hohelied-, Proverbien- und Prediger-Katenen*, w: *Theologische Studien der Leo-Gesellschaft* 4, Wien 1902, 139-166.

Karo G. - Lietzmann H., *Catenarum Graecarum Catalogus*, 'Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil. Hist. Klasse' 3(1902) 310-312.

Labate A., *Nuove catene esegetiche sull'Ecclesiaste*, w: *Antidoron, Hommage à M Gérard*, Turnhout 1984, 241-263. Leanza S., *Le catene esegetiche sull'Ecclesiaste*, „Augustinianum” 17(1977) 545-552.

Luca S., *Tentativo di datare le catene sull'Ecclesiaste...*, CCG 11, SS. XXI-XXIV.

44. OLYMPIODORUS (VI w.), CPG 7454 [C 103]; Stegmüller 6164.
Ed.: *Commentarii in Ecclesiasten*, PG 93, 477-629.
Wersja gruzińska Jana Cimcimeli, cfr Tarchnišvili 234, 323; wersja syryjska w Katenie Jakobitów nr 28.
45. PROCOPIUS GAZAEUS (+538), CPG 7433 [C 101].
Ed.: S. Leanza, *Catena in Ecclesiasten*, CCG 4, 5-39. Cfr: Leanza 78; Leanza (O.), 9-11.
Leanza S., *La catena all'Ecclesiaste di Procopio di Gaza del Cod. Mare. gr. 22 (ff 67^v-83^r)*, w: *Studia codicologica* (TU 124), Berlin 1977, 279-289.
Leanza S., *Praefatio*, CCG 4, ss. VII-XVII.
Leanza S., *Un nuovo testimone della catena sull'Ecclesiaste di Procopio di Gaza, il cod. Vindob. theol. gr. 147*, CCG 4 supp., Turnhout 1983.
Leanza S., por. Orygenes nr 4.
46. CATENA BARBERINIANA (VI w.), CPG C 104.
Cfr: Leanza 77n.; Leanza (O.), 13-20.
Labate A., *La catena sull'Ecclesiaste del cod. Barberini gr 388, „Augustinianum”* 19(1979) 333-339.
47. POLYCHRONIUS (po VI w.), CPG C 102.
Cfr Leanza 76.
Labate A., *Nuovi codici della Catena sull'Ecclesiaste di Policronio, „Augustinianum”* 18(1978) 551-553.
48. CATENA HAUNIENSIS (VII w.), CPG C 105.
Ed.: A. Labate, CCG 24, Turnhout 1992.
Cfr: Labate A., *L'apporto della catena Hauniensis sull'Ecclesiaste per il testo delle versioni greche di Simmaco e della LXX*, „Rivista Biblica” 35(1987) 57-61.
49. CATENA TRIUM PATRUM (VII, VIII w.), CPG C 100.
Ed. S. Luca, CCG 11, 3-87.
Cfr: Luca S., *La Catena dei Tre Padri sull'Ecclesiaste*, w: *Studi in onore di A. Arduzzoni*, I, Roma 1978, 557-582.
Luca S., *Gli scolii sull'Ecclesiaste del Vallicelliano greco I 21*, „Augustinianum” 12(1979) 287-296.
Cfr także kateny syryjskie: Teodora z Mopsuestii (nr 19), Jakobitów (nr 28) i mnicha Sewera (nr 41).

III. KOMENTARZE ŚREDNIOWIECZNE

Cfr: Leanza 73s.; Duesberg H., DS IV 49-52; Spicq *passim*.

A. WSCHODNIE

1. Bizantyńskie:

50. NIKETAS SEIDES (XII w.).

Ἐπόθεσις o księdze Eklezjastesa, cfr Beck 617.

51. MATIHAEUS EPHESENUM (+po 1340).

Ekscerpta z Eklezjastesa, cfr Beck 789.

2. Arabskie:

Cfr: EVAGRIUS PONTICUS (cfr nr 16).

GREGORIUS NYSSENUS (cfr nr 14).

3. Armeńskie:

52. NERSES LAMPRONIANUS (+1198).

Ed.: M. Herzog, Leipzig 1929.

4. Gruzińskie:

Cfr: GREGORIUS THAUMATURGUS (cfr nr 6).

METROPHANES SMYRNENSIS (cfr nr 42).

OLYMPIODORUS (cfr nr 44).

5. Syryjskie:

Cfr: THEODORUS MOPSUESTENUS (Cfr nr 19).

Cfr: Deppe, *passim*.

Strothmann, *passim*.

Janisch J., *Animadversiones criticae in versionem syriacam Peschittonianam in librum Kohelet et Rut*, Breslaviae 1871. Kamenetzki A.S., *Die Peschitta zu Koheleth*, ZA W 24(1904) 181-239.

Macina R, *L'homme à l'école de Dieu. D'Antioche à Nisibe: profile herméneutique, théologien et kérygmétique du mouvement scolaste néstorien*; "Proche Orient Chretien» 32(1982) 85-124, 262-301.

53. DIONYSIUS BAR SALIBI (+1171).

Komentarz duchowy (pneumatyczny); komentarz pragmatyczny, cfr 19.

Ed.: W. Strothmann, *Koheleth - Kommentar des Dionysius bar Salibi. Auslegung des Septuaginta* - Text = GOF 31, Wiesbaden 1988.

Cfr: Baumstark 286;

Strothmann 214n.

Vööbus V., *Neue Funde für die handschriftliche Überlieferung alttestamentlicher Kommentare des Dionysius bar Salibi*, ZA W 84(1972) 246-249.

54. IOANNES DE MOSSUL (+ok. 1225).

Cfr: Baumstark 307;

Deppe, *passim*.

Strothmann 206n.

55. BARHEBRAEUS (+1286).

Ed.: A. Rahlfs, *Des Gregorius Abulfaraq genannt Bar Ebhrojo Anmerkungen zu den salomonischen Schriften*, Leipzig 1887;

S. Katz, *Die Scholien zu d. Weisheitsbuche d. Josua bar Sira*, Frankfurt 1892, 892.

56. EBEDJESUS SOBENSIS (+1318).

Cfr Ebedjesus 198, 325.

B. ZACHODNIE

1. Komentarze średniowieczne imienne XII wiek

57. PETRI DAMIANI DISCIPULUS (po 1072).

Ed.: *Testimonia de Ecclesiaste* 1-5, PL 145, 1139-1142. Cfr Stegmüller 6602, 16.

58. GUILLELMUS MERTON OSACAN (XII w.).

Cfr Stegmüller 2969, 2969,5 (+ vol. IX).

59. ALBERTUS DE SIEGBURG OSB (XII w.?).

Cfr Stegmüller 1072.

60. ROBERTUS WIGORNIENSIS [Worcester] (XII w.).

Cfr Stegmüller 7494.

61. SIGBERTUS GEMBLACENSIS, OSB (+1112).

Ed.: A. Boutemy, „Latomus“ 2(1938) 209-220 (poemat).

Cfr Stegmüller 7631.

62. HILDEBERTUS CENOMANENSIS [Lavardin], (+1133).

Ed.: *In primum caput Ecclesiasten*, PL 171, 1271-1276 (poemat).

Cfr Stegmüller 3555.

63. GILBERTUS UNIVERSALIS? (1134).

Cfr Stegmüller 2564,2 (+ vol. IX).

64. HONORIUS AUGUSTODONENSIS (+1135).

Ed.: *Quaestiones et responsiones in Ecclesiasten*, PL 172, 331-348.

Cfr V.I.J. Flint, *The Author of the ‘Salonii Commentarii in Parabolas Salomonis et in Ecclesiasten’*, R TAM 57 (1970) 17 4- 186.

Leanza (O.), 94n.; Spicq 117n.

65. RUPERTUS TUITIENSIS [Deutz] OSB, (+1135).

Ed.: *Commentarius in Ecclesiasten*, PL 168, 1195-1306. Cfr Leanza (O.), 94; Hieronymus (nr17); Spicq 114-117.

Stegmüller 7560.

66. HUGO A S. VICTORE (+1141).

Ed.: *In Salomonis Ecclesiasten homiliae XIX*, PL 175, 112-256. Cfr: Stegmüller (+vol. IX); 3812,1; 10614; Leanza (O.), 96n.;

Spicq 120-122.

67. ALULFUS DE TORNACO (+1141).
Cfr Stegmüller 1202, cfr 6320 - Ps.Paterius.
68. HERYAEUS DE BOURG DIEU [BURGIDOLENSIS] OSB (+1150).
Cfr Stegmüller 3259, cfr 11501.
69. RUDOLFUS FLAVIACENSIS [FLAIX] OSB (ok. 1157).
Cfr Stegmüller 7096.
70. GUAFRIDUS DE CLARAVALLE OCist (ok. +1170).
Cfr Stegmüller 2413 (+ vol. IX).
71. RICHARDUS A S. VICTORE, OSACan (+1173).
Ed.: *Tractatus de meditandis plagis quae circa finem mundi eveniunt*, PL 196, 201-212 (Eccl 12,1).,
Cfr: Stegmüller 7329; Leanza (O.), 96; Spicq 128-132.
72. ANDREAS A S. VICTORE OSACan (+1175).
Ed.: *Expositio historica in Ecclesiasten*, ed. G. Calandra, Palermo 1948.
Cfr: Stegmüller 1309; G. Galarda, dz. cyt.; Leanza (O.), 97n.; Spicq 130n.
73. ANSELMUS LAUDINENSIS [LAON] ? (+1177).
Ed.: *Glossa ordinaria*, PL 113, 1115-1126.
Cfr: J. Blic, *L'oeuvre exégétique de Walafrid Strabo et la Glossa ordinaria*, RTAM 16(1949) 5-28; Leanza (O.), 94; Spicq 111; Stegmüller 11803 (vol. IX).
74. PETRUS CANTOR (+1197).
Cfr: Stegmüller 6481; Spicq 134n.
- XIII wiek:
75. IACOBUS DE CASSOLIS OP (ok. 1200)
Cfr Stegmüller 3875.
76. GUILLELMUS BRITO OM (XIII w.).
Cfr Stegmüller 2837.
77. PETRUS DE RIGA (+1209).
Cfr Stegmüller 6825, 6826 (Aurora).
78. ALEXANDER NECKAM OSACan (+1217).
Ed.: *De natura rerum*, 1-2, ed. T. Wright, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* 34, 1863, 1-354.
Cfr Stegmüller 1172 (+ vol. VIII).
79. STEPHANUS LANGTON (+1228).
Cfr Stegmüller (prolog), 7806, 7807?, 7807,1?, 7807,2 = 7814 = Ps. Iohannes Peckam 4844 (Eccli), 9813.
80. ODO DE CASTRO RADULFI [GALLUS] (+1237).
Cfr Stegmüller 6084.
81. ANTONIUS DE PADUA OM (1241).

- Opera*, Paris 1641, 578-590. Cfr Stegmüller 1404.
82. GUERRICUS DE S. QUENTINO OP (+1245).
Cfr: Stegmüller 2669; Spicq 291.
83. STEPHANUS DE VENIZEY [ALTISSIODORENSIS] OP (+po1248).
Cfr: Stegmüller 7957; Spicq 319.
84. GUILLELMUS DE ALVERNIA [PARISIENSIS] (+1249).
Cfr: Stegmüller 2802 (+ vol. IX); 10198, 11277; Spicq 322.
85. GUILLELMUS DE MELITONA OM (+1257).
Cfr: Stegmüller 2934, 1773 = Bonaventura, 2883 = Guillelmus de Altana; Spicq 323.
86. SIMON HINTON OP (ok. 1260).
Glossarium totius Veteris Testamenti praeter Psalterium, vol. I.
Cfr Stegmüller 7652, 7694.
87. GUILLELMUS DE KINGSHAM OP (+1262).
Cfr Stegmüller 2901 (+ vol. IX).
88. HUGO DE S. CARO OP (+1263).
Ed.: *Postillae in Ecclesiasten, Opera*, 3, Venetiae 1703, 70-105; inne wydania:
Stegmüller vol. III, s. 114.
Cfr: Stegmüller 7679-7681 (+ vol. IX); 3588 = Ps. Hugo de Billom; 3594 = Ps. Hugo Cisterciensis; 5754 = Nicolaus de Gorran (Spicq 326); Leanza (O.), 98-101; Spicq 324 (wydania); Pignon 21, 57, 71.
89. GUILLELMUS DE ALTONA OP (ok. 1265).
Cfr: Stegmüller 2781 (+vol. IX); 1773 Bonaventura?, 2782, 2783?; 2934 = Guillelmus de Melitona, 7176 = Reginaldus de Alna, 10615; Pignon 24, 60, 71.
90. BONAVENTURA (+1274).
Ed.: *Expositio in Ecclesiasten, Opera omnia*, 6, Quaracchi 1893, 3-99.
Cfr: Stegmüller 1773 (+ vol. VIII), 5829 = Ps. Nicolaus de Lyra, 10566, 11301 = *Glossa super Bonaventurae Commentarium*; 11561 = Anonymus OM., *Tabula alphabetica super Ecclesiasten*; Leanza (O.), 101-104; Spicq 293; C. Vermej, *Geschiedenis der exegetische Werken van H. Bonaventura*, „Collectanea Franciscana Neerlandica“, 2(1934) 261-290.
91. ALBERTUS DE PULTA OP (ok. 1274).
Cfr Stegmüller 1064, 9 (+ vol. VIII).
92. JOHANNES DE ARDENBURGO OP (ok. 1283).
Cfr: Stegmüller 4160; Pignon 25,62,76.
93. BERNARDUS DE TRILIA OP (+1292).
Cfr: Stegmüller 1741; Pignon 25,61,72.
94. STEPHANUS BURGUNDUS [DE BISUNTIO] OP (+1294).
Postillae in Ecclesiasten.

- Cfr: Stegmüller 7702,2; Pignon 25,61,72.
95. NICOLAUS DE GORRAN OP (1295).
Cfr: Stegmüller 5754, 5755, 3681; 3679 = Hugo de S. Caro; Pignon 26n.;
Spicq 326 (wątpliwy).
96. GUILLELMUS MESSELENUS OP (ok. 1295).
Cfr Stegmüller 2979.
97. PETRUS JOHANNES OLIVIOM (+1298).
Cfr: Stegmüller 6692; Spicq 346.
- XIV wiek:
98. HERICUS DE ESSEBURN OP (XIII/XIV w.).
Cfr Stegmüller 3164.
99. GERARDUS DE MINDEN OP (XIV w.).
Cfr: Stegmüller 2465; Pignon 26, 61, 72.
100. JOHANNES MARCHESINUS OM (ok. 1300).
Mnemotrectus I.
Cfr Stegmüller 4778.
101. MATIHAEUS DE AQUASPARTA OM (+1302).
Brevis expositio libris Ecclesiastae.
Cfr Stegmüller 5504.
102. AEGIDIUS ROMANUS OESA (+1316).
Cfr Stegmüller 912 (+ vol. VIII).
103. MICHAEL DE FURNO OP (+1318).
Cfr Stegmüller 5621.
104. JACOBUS DE LAUSANNA (+1322).
Moralitates in Ecclesiasten.
Cfr Stegmüller 3915-3918, 8249 = Thomas Waleys.
105. PAGANUS DE BERGAMO OP (ok. 1323).
Cfr: Stegmüller 6249; Pignon 28,64,74.
106. PONTIUS CARBONELLI OM (ok. 1336).
Cfr Stegmüller 6985,23.
107. PETRUS DE BRUNIQUELLO OESA (ok. 1338).
Cfr Stegmüller 6439.
108. GUILLELMUS DENCOURT [DENCOURT] OP (ok. 1340).
Cfr Stegmüller 2885 (+ vol. IX).
109. RUPERTUS GALLUS OCarm (ok. 1341).
Cfr Stegmüller 7387.
110. PETRUS DE PALUDE OP (+1342).
Cfr Stegmüller 6762.

111. IOHANNES BACUNTHORP OCarm (+1348).

Cfr Stegmüller 4185.

112. ROBERTUS HOLCOT OP (+1349).

Cfr: Stegmüller 7414?, 7414,l?, 7414,2 = 4936 Iohannes de S. Giminiano; Pignon 33; Spicq 348.

113. NICOLAUS DE LYRA OM (+1349).

Ed.: *Postula perpetua in Ecclesiasten, Scripturae cursus completus*, Parisiis 1839, 31-150. Inne wydania dzieł Mikołaja z Lyry cfr Stegmüller, vol. IV, s. 52.

Cfr: Stegmüller 5866 (ułożony w 1326) (+ vol. IX), 10566, 5867(1773) = Ps. Nicolaus de Lyra = Bonaventura, 9115; Leanza (0.), 104; Spicq 335-339.

114. THOMAS WALEYS OP (+po 1349).

Cfr: Stegmüller 8249, 8249,2-3?, 8260, 8260,1, 8138 =Ps.Thomas Jarz; Spicq 348.

115. ADAMUS DE WODHAM OM (+1358).

Cfr Stegmüller, vol. II, s. 14.

116. IOHANNES WICLIF (+1364).

Cfr Stegmüller 5073, 1.

117. JOHANNES GORINI [DES. GEMINIANO] (+po 1364).

Cfr: Stegmüller 4936 (+ vol. IX), 7414 = Robertus Holcot?

118. REGINALDUS DE ALNA OCist (ok. 1397).

Cfr: Stegmüller 7176 (ułożony w 1396); 2783 = Guillelmus de Altona.

119. GUILLELMUS WODFORD OM (+1397).

Cfr Stegmüller 3052 (+ vol. IX).

XV wiek:

120. MATTHAEUS DE CRACOVIA (+1410).

Cfr Stegmüller 5524.

121. HENRICUS DE GOUDA (ok. 1425).

Cfr Stegmüller 3177.

122. BARTHOLOMAEUS DE EBORACO OCist (ok. 1430).

Cfr Stegmüller 1580.

123. HEIMISCH DE GANDERSHEIM OM (+1435).

Cfr Stegmüller 3142,1 (+ vol. IX).

124. NAROSSUS HERZ DE BERCHING (+1442).

Cfr Stegmüller 5659 (+ vol. IX).

125. IOHANNES DE WIDENBRUGGE OESA (ok. 1446).

Vaniloquium.

Cfr Stegmüller 5124.

126. JOHANNES DE BRUYNE OCarm (+1450).

Cfr Stegmüller 4275?

127. MATIHIAS DE SAŚPÓW (ok. 1450).
Cfr Stegmüller 5556 (napisany w 1458).
128. JOHANNES DE CAPOGRAVE, OESA (+1464).
Cfr Stegmüller 4293.
129. GEORGIUS ZINGEL DE SCHLIERSTADT (ok. 1470).
Cfr Stegmüller 2452 (+ vol. IX).
130. DIONISIUS CARTUSINUS (+1471).
Ed.: *Enarratio in Librum Ecclesiastae, Opera omnia*, 7, Montrouil 1898, 209-288.
Cfr: Stegmüller 2098, Leanza (O.), 105-107.
131. JOHANNES DE BOMALIA OP (+1477).
Cfr Stegmüller 4256.
132. PETRUS ROSSIUS (+1498).
Cfr Stegmüller 6838,17.
- XVI wiek:
133. ROBERTUS SHERWOOD (ok. 1520).
Cfr Stegmüller 7485 (przekład Eklezjastesa z hebrajskiego wydany w Antwerpii w 1523).
134. THOMAS DE VIO (CAIETANUS) OP (+1534).
Cfr: Stegmüller 8223 (ułożony w 1534, wydania); A. Colunga, *El cardenal Cayetano expositor del Antiguo Testamento*, „La ciencia tomista” 18(1918) 281-290.
135. PS. ALBERTUS MAGNUS.
Cfr Stegmüller 1027.
136. PS. BEDA VENERABILIS.
Cfr Stegmüller 1670, 1671, 10443, 11468.
137. PS. GREGORIUS MAGNUS.
Cfr Stegmüller 2651.
138. PS. PETRUS ABELARDUS.
Cfr Stegmüller 6386.
139. PS. THOMAS AQUINAS.
Cfr: Stegmüller 8029 = 1773 = Bonaventura, 8021; P. Castagnol, *Il commento all'Ecclesiaste attribuito a S. Tommaso d'Aquino*, “Divus Thomas” (Piacenza) 37(1934) 278-281.

2. Komentarze średniowieczne anonimowe zachowane w rękopisach:

a. Stegmüller vol. VI:

140. 8456.
141. 8626 *De tempore et libris Salomonis*.
142. 8657 *Principium in Ecclesiasten*.

143. 8672 (XV w.) *Continentia capitulorum ... Ecclesiastae ...*
144. 8724 *Tabula super libros Salomonis.*
145. 8759 (XIV w.).
146. 9013 (XIII w.) Stephanus Langton.
147. 9315 (XV w.) Z Hieronima i z Mikołaja z Lyra.
148. (XV w.) *Glossae.*
149. 9560 *Glossarium.*
150. 9863 *De nominibus Salomonis.*
151. 9886 *Flores librorum Sapientialium.*
152. 10052.
153. 10169 (XIV w) *Principium in Ecclesiasten.*
154. 101998 (XIV w.) cfr 2802 = Guillelmus de Alvernia, 11277.
155. 10198 (XIV w.) *Additiones in Ecclesiasten.*
- b. Stegmüller vol. VII:
156. 10202 *Lectura super Eccl. 1-3.*
157. 10217 *Principium in Ecclesiasten.*
158. 10310 (X w.) *Quaestiones Ecclesiastae.*
159. 10364 (IX w.) cfr 1671, 10443, 11468.
160. 10393 (XIII w.).
161. 10443 (IX-XIII w.) cfr 1671 Ps. Beda, 10364, 11468.
162. 10512 *Prologus in libros Salomonis.*
163. 10536 *Ecclesiastes secundum Nicolaum de Lyra, 5866, 5867.*
164. 10537 *Dubia circa Ecclesiasten accidentia.*
165. 10605 *Principium in Ecclesiasten.*
166. 10614 *Introitus in Ecclesiasten*, cfr 3812 = Hugo de S. Victore (PL 175, 161).
167. 10615 *Principium Ecclesiastae*, cfr 2781 = Guillelmus de Altona.
168. 10616 (XIII w., ułożony w 1250) *Principium in Ecclesiasten.*
169. 10649 (XII w.).
170. 10749.
171. 11277 (XIII w.) cfr 2802 = Guillelmus de Alvernia, 10198,1.
172. 11301 (XIII w.) *Glossa super Bonaventurae Commentarium in Ecclesiasten* (1773).
173. 11412 (XIV w.) *Notabilia super librum Ecclesiastae.*
174. 11448 (XIII w.) *Principium in Ecclesiasten.*
175. 11468 (XIII w.) [Eccl. 1,1-7,12] cfr 1093 = Alcuinus, 1671 = Ps. Beda, 3351 = Hieronymus.
176. 11483 (XIII w.).

177. 11484.1 (XIII w.) *Proemium super- Ecclesiasten*.
178. 11501 (X.II w.) [Eccl. 1-8] cfr 3259 = Henacmus Burgidoleosis.
179. 11561 (XIII w.) *Tabula alphabetica super Ecclesiasten*, Anonymus OM.
cfr 1773 = Bonaventura.
180. 11565 (XIV w.) *Postilla super Ecclesiasten*.
- Por. również komentarze średniowieczne niewydane: DSp 4,1960,50n. oraz Spicq
passim.
3. Inne teksty średniowieczne łacińskie:
181. PRZEDMOWY, Stegmüller 460-463.
Ed.: [D. de Bruyne], *Préfaces de la Bible*, Namur 1920. 118-122; *Biblia Sacra iuxta
Latinam Vulgatam editionem*, 11. *Libri Salomonici*, i. e. *Proverbia, Ecclesiastes
et Canticum Canticorum*, Romae 1957, 3-9.
182. STRESZCZENIA (SOMMAIRES):
Ed: [D. de Bruyne], *Sommaires, divisions et rubriques de la Bible Latine*, Namur
1914, 168-170, 408 (rękopisy).
183. PODZIAŁY (DIVISIONS):
Tamże 479.

C. KOMENTARZE ŻYDOWSKIE (na podstawie wiadomości prof. dr R.B. Sal-
tersa, St. Andrews).

184. RABBI SHLOMAH YITZHAKI [RASHI] (+1105).
Ed.: *Great Rabbinic Bible Mikraoth Gedeloth*, Wenecja 1524-1525, na marginesie.
185. ABRAHAM IBN EZRA (+1164).
Stegmüller, vol. VIII, s. 233 (Bibliografia).
Ed.: ibidem.
186. RABBI SAMUEL BEN MEIR [RASHBAM] (+1174).
Ed.: *The Commentary of R. Samuel ben Meir (Rashbam) on Qoheleth*, ed.
S. Taphet and R.B. Salters, Jerusalem/ Leiden 1985.
187. OBDIAH SFORNO (+1550).
Ed.: z tekstem Koheleta w *Mikraoth Gedeloth*.

IL LIBRO DELL'ECCLESIASTE NELL'ANTICHITÀ CRISTIANA

RIASSUNTO

L'articolo é composto da due parti: la prima parte - la storia dell'interpretazione di questo libro nell'antichità cristiana, la seconda - la bibliografia dei commentari patristici e medioevali riguardanti il libro del Qohelet.

Se il libro dell'Ecclesiaste è raramente citato è commentato dagli scrittori patristici, i primi commentari a quel libro provengono già dal secolo II e III (Melitone da Sardes, Clemente Alessandrino). La canonicità di questo libro fu oggetto di una discussione negli ambienti giudei e cristiani nell'epoca patristica. Il libro era oggetto di interessamento da parte degli esegeti greci, particolarmente tra il secolo III e V, sia nella scuola alessandrina sia in quella antiochena, poi - nella tarda antichità e il primo medioevo - nel mondo bizantino e nell'ambiente della lingua siriana; mentre nel mondo latino ed orientale (ambiente di lingua georgiana, copta e araba) patristico si interessavano meno di questo libro: dal mondo latino - patristico provengono soltanto due commentari al Qohelet (quello di Girolamo e di Tatione), mentre gli esegeti latino-medioevali si interessarono molto di quel libro. Se troviamo un numero discreto di commentari patristici all'Ecclesiaste, nelle grandi collane di omelie patristiche mancano i testi commentanti questo libro, da ciò si può supporre che il libro fu letto e commentato piuttosto negli ambienti intellettuali, mentre non lo si commentava al popolo. Tra gli autori che hanno giocato un ruolo particolarmente importante nell'esegesi del libro di Qohelet ne troviamo tre: Origene, il quale ha posto i fondamenti dell'esegesi di Qohelet in Oriente ed in Occidente; Girolamo, molto influenzato da Origene, ha, da parte sua, esercitato un grande influsso sull'esegesi Occidentale; e Teodoro di Mopsuestia molto letto nel mondo greco e siriano.

Nella seconda parte sono enumerati i commentari greci, latini, orientali e, infine, anche alcuni ebraici, al Qohelet dall'epoca patristica, bizantina e medioevale fino al secolo XVI, e le opere riguardanti l'esegesi di questo libro da questi scrittori.